

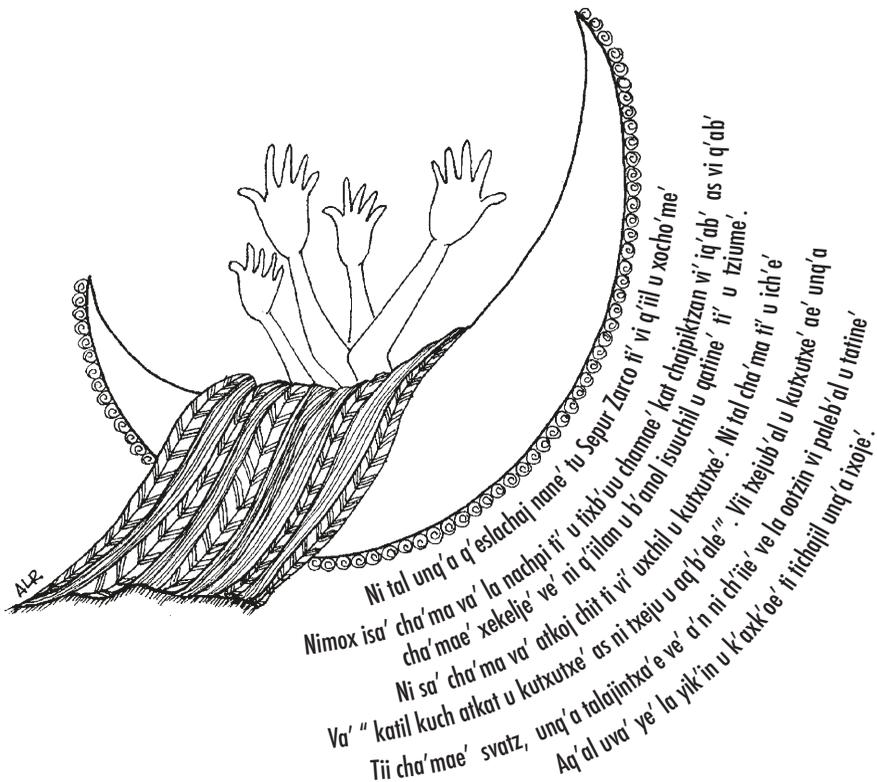
Q'ETON TZIJ XB'ANATAJ SEPUR ZARCO"

Nkib'ij jar ati' mama' rixiin ja Sepur Zarco chi ja q'ij rixin qetaj tziij
nkaajo' nnataxi ja kipeeraaj tzajpanaq eel k'in ja keeqa' kiyakoon chi yaj rutzil ruwachilil
ja q'etaj tziij. Nkaajo' nkeje' ta kuk'in ja ilk'. Nkib'ij chi re ja ilk'
chi "xa b'aar ta chi ri' k'ooli k'in nuuya' saqilil chi aaga'. Chi ke jee'e' jaari' saqilil ee
kiiy keemaam, ee k'aak'a taq jotaay ja nkojtaajij rucholajilil k'ik'asleemaal rixin t'ijoj choj'aaq'
utz k'a ma k'o chik ta chi'ayoonem chi kij jar ixoqij'.

TZ'UTUJIL

CH'OOB'ISAB' TUUL U K'OJB'AL PAAV TI' U K'AXK'O TU SEPUR ZARCO

Ministerio de
Educación

Ixi'm Tx'ava', vujpu ich' tu yaab'e' 2017

AUTORIDADES EDUCATIVAS

Anabella María Giracca Méndez
Ministra de Educación

Francisco Cabrera Romero
Viceministro Técnico de Educación

Romelia Mó Isem
Viceministra de Educación Bilingüe e Intercultural

José Donaldo Carias Valenzuela
Viceministro Administrativo de Educación

Edin Noé López Dueñas
Viceministro de Educación Extraescolar y Alternativa

Carlos Humberto Cú Cab
Director General de Educación Bilingüe Intercultural DIGEBI

Sergio Francisco Tobar López
Subdirector General de DIGEBI

Gloria Esperanza Ixpancoc González
Subdirectora de Equidad Educativa DIGEBI

Equipo Técnico de coordinación DIGEBI
René Edmundo Solórzano Villagrán
Guadalupe Ajuquejay Coj
Salvador Quiacaín Rocché

Traducción
Olga María Coché Méndoza, Idioma Tz'utujil

Esta traducción cuenta con el aval y dictamen favorable de la Academia de Lenguas Mayas de Guatemala.

“Se autoriza al Ministerio de Educación la edición y publicación del presente material en apoyo al Sistema Educativo Nacional”. Lo indicado en cumplimiento con los Artículos 5, 14, 17, 21, 24 y 25 del Decreto 33-98 de fecha 19 de mayo de 1998, Ley de Derechos de autor y Derechos Conexos.”

AJSAMAJELAA'

Jaawa' jun q'alajisaaneem kixiin jar Ixoqii' ee K'axooneel
Ruwach'uleew, ee sujuneelaa' rixiin ja Sepur Zarco.

Latz'utzii' k'in ya'oj tziiooneem:
Ana Lucía Ramazzini

Nik'ooneem k'in rukejmiik ja wuu'j:
Paula Barrios
Meeylyn Mejía,
Brenda Marleny Mejía López

Nuk'achitz'ijb' k'in juxuwuu'j:
Ediciones Maya' Na'oj

B'anol achib'al:
Ana Lucía Ramazzini

Achib'al kixiin:
Ana Cofiño
Rocizela Pérez
K'uhanb'al unej yet -MTM-

Ixoqii' ee K'axooneel Ruwach'uleew

Ojjun Mookaaj ja ma ti qasamajij puwaq, b'aar chi ri' ojk'o wi'
k'iy ixoqii' jaljoxnaq ruuwach kinaa'ooj k'in q'aalaaj chi qaawach
ja qak'asleemaal rixiin wachab'ajnikiiil, k'in maxko' qanaa'ooj
chi rij q'eton tziij chi rij b'antajjik k'in kitoo'iik ixoqii', ixtanii' k'in
q'apojaa' kito'oon to kii' chuwach ja ch'ayooneem rixin kixamal
k'in ch'ayooneem chi kii' jar ixoqii' pa q'iij saq kaamiik k'in chi
paam ja ch'a'ooj xb'anataj to chi paam jar Iximuleew.

Pa kika'yib'aliiil ixoqii', nojsamaji rixiin ruk'asleemaal k'in rujikaliiil
ja q'eton tziij nuupaj ta chi utz ja bajnib'aliiil; qas nqakanooj
rub'eyaal ja q'eton tziij k'in nqak'ulub'a' qii' ruk'iin ja q'eton tziij
pan Iximuleew, nqasujuuj nojelal ch'a'ooj, ch'ayooneem k'in
elesaaneem nb'ajn chi re jar ixoq.

11 ruuq'a' b'ee' 17-57 xoraal 1
Ruuq'a' tinaamit Gerona, Nimatinaamit Guatemala,
Tel: 2221-3030
www.mujerestransformandoelmundo.org

SIB'ALAJ MALTIOXIINEEM

Nqamaltiyoxii, ronojelaal qaak'u'x, chi ke jar ati't mama' rixin Sepur Zarco, ee k'u'xwinaqiil kuk'in kimookaaj alaxik k'in ja tinaamit, chi paam jun ch'a'ojiineem chi rukanoxiik ja q'eton tzii.

Nqamaltiyoxii, ronojelal qaak'u'x, chi ke ja mayab' taq ixoqii' Achi, Ixil, Kaqchikel, Mam k'in Chuj rumaal ja nimalaj to'oneem chi riij ja Sepur Zarco, ja tojq'aaneem k'in epejteem chi rukanoxiik ja q'eton tzii.

Maltiyoox chi ke ja winaqii' ee q'axal tzii xek'eje' chi paam ja q'eton tzii k'in pa q'alajisaaneem rixin tojq'asaamaaj:

Amalia Sub Chub
 Vilma Estela Chub Rodríguez
 Olivia Toox Botoj
 Mariano Mez
 Oscar Sub Chub
 Marcos Xona

Chi ke ja mookaaj taq winaqii' ja xqatojq'aj wi' qii' k'in xqaab'an juun K'amoj Ri'iil chi Rupaxixiik ja Tz'ajpin Chi'aaj k'in Awan Tzii; ECAP y UNAMG.

Chi ke ja Mookaaj Ixoqii', Mayab' Ixoqii', Kowachii' Winaqii', Ajchanola', Ulaa'ii' k'in rixin To'oneem, ja xkitaralb'eej ja rusamajixiik, jani' chi re nqaq'ijij rub'iixiik ja tzijoooneem rixin jamal q'etoj tzii chi keewach konojeel ja winaqii'.

Najb'eeey K'uluj Juunaa' rixiin ja Q'etoj Tzii
Sepur Zarco, febrero | ☉·||| – |☉·|||

Jaa wa' ruk'aan ja wuuɗ

SIB'ALAJ MALTIYOXIINEEM	:	3
I. JA B'EEY Q'AXAAN TO CHI RUSAMAJIXIIK JAA WA' LATZ'UN TZIIJ RI'	⋮	7
II. K'UTUB'AL	⋮	9
III. LATZ'UN TZIIJ RIXIN Q'ETON TZIIJ XB'ANATAJ SEPUR ZARCO	⋮	11
3.1 JA B'ANTAJEEM	⋮	14
3.2 XALQ'ATINEEM RIXIIN JA KOWIL CHII'AAJ ULAA' KIXIN WINAQII'	⋮	19
3.3 JA RUB'AJNIKIIL	· ·	21
3.4 RUCH'OJB'IK JA B'ANTAJEEM CHI PAAM JA NIK'OONEEM	· ⋮	26
3.5 JA Q'ALAB'ANTAJIK	: Ⓢ	40
IV. JA RUB'EEYAAL RUNUJK'IK PA RUJIIKAAL K'IN K'AXONEEL	: ·	41
V. JA RUUK'U'X KIJQALE'M JAR IXOQII' RIXIIN SEPUR ZARCO K'IN JA PEJTINAQ CHI KEEWACH	:	45
VI. JA JAYAQ'ETOL TZIIJ K'IN JA RUNA'OJIB'AAL	: ⋮	49
VII. PA JUN JUUNAA' CHIK CHI RE JA Q'ETON TZIIJ	: ⋮	54
7.1 ¡UTZ K'A MA TI MESTAXI!: Nojka'y chi qaawach	: ⋮	54
7.2 JA QAQULAAL NAJIINI NUPAAXIIJ JA TZ'AJPIN CHII'AAJ	: ⋮	57
7.3 “Nqaajo' ja jun piixaab' ri' nuuk'am eel ta qaab'ii”	: ⋮	59

Ja xb'anataji kuk'iin jar ati't mama' rixin Sepur Zarco nuuya' chi qe jun kowalaj samajib'al chi ke jar ixoqii', rumaal chi nuujaq jun qajb'ejiil ja nuuya' pa rujiikaal ja k'axooneel la q'eton tziiij k'in ne'ojtaqixi jani' winaqii' k'o rukowil keechii'.

I. JA B'EEY Q'AXAAN TO CHI RUSAMAJIXIIK JAAWA' LATZ'UN TZIIJ RI'

Rumaal chi 512 ruuxaaq, ja q'etoj tziij chi riij ja xb'anataj Sepur Zarco xb'i'x chi re chi maxko' k'iy ja wuu. Jaari' k'a xb'iini chi rajawaxiik nb'ajni ko'li chi re utz k'a nchojb' kumaal ja winaqii' ee rixin Iximuleew, rumaal k'aari' xqataralb'eej ja julee' ruk'isib'aliil ri'.

- -Rusamajixiik jun latz'un tziij q'eton tziij ja xb'anataj Sepur Zarco b'aar chi ri' nk'ujt wi' ja ruuk'u'x naa'ooj nuuya' rub'iixiik ja xb'anataj pa kika'yib'aal ja wachab'ajnikiil/uuleew tinaamit k'in ruka'yib'aliil ja kowil chii'aaj winaqii'.
- Tojq'aaneem rixiin ja latz'un tziij q'eton tziij xb'anataj Sepur Zarco kuk'iin jar ati't mama' Q'eqchi' ee k'u'xwinaqiil, utz k'a nkeetz'at chi k'ooli ja keequl chi paam, keeri' jani' kika'yib'aliil naq chi re k'in naq choq rumaal rajawaxiik naq'alajisaaj ja ruxamaliil.

Utz k'a nqijli ja xqab'iij, xb'ajni ja julee' tasasaamaaj ri':

- Rusik'ixiik k'in rusamajixiik ja q'eton tziij pa kika'yib'aliil ja wachab'ajnikiil/uuleew tinaamit k'in ruka'yib'aliil ja kowil chii'aaj winaqii'.
- .. Rukejmiik ja najb'eeey saamaaj rixin latz'un tziij chi paam ja ruka'yib'aliil xna'tax qaaj.
- ... Rusamajixiik jun q'alajisaaneem qas pa rub'eeyaal utz k'a nkeeya' tojq'aaneem jar ati't mama' Q'eqchi' chi riij ja latz'un tziij xsamajixi. Jaa wa' saamaaj xb'anataji pa Sepur Zarco utz k'a ntoo'i ja ruq'ixiik pa tinaamit k'in xek'eje' ee q'axal taq tziij.

- .... Ka'muul rusamajixiik ja najb'eey latz'un tziij rixin q'eton tziij rumaal ja wachiineem xk'amar to chi paam ja moolooj rixiin ja tojq'asaamaaj.
- Ruk'ujtiik ja latz'un tziij rixin Q'eton Tziij xb'anataj Sepur Zarco xsamajixi, chi keewach ja k'iyawach mookaay utz k'a nk'amar eel ruub'eey ja chojmiineem k'in runujk'iik ja k'asleemaal, xek'eje' chi paam awa' moolooj ja winaqii' ekitajqo'm ruuq'a' amaq' neya'o pa rujiikaal.
- Ka'muul rusamajixiik ja latz'un tziij rixiin q'eton tziij rumaal k'isib'al relesaxiik.
- Ruk'ujtiik ja k'isib'al saamaaj.

Rajawaxiik naak'ut chi ja tasasaamaaj xb'ajni pa jun ixoq rucholaajiil ja b'aar xk'amar wi' kik'asleemaal ja winaqii', xchajixi nojelal ramaaj chi ma cha qa ta xkib'iij ja tziij. Chaqajaa', xchajixi chi ja latz'un tziij ma ruuyoon ta ja q'eton tziij xuuk'am to, chaqajaa' xuuk'am to ruqulaal, jun juunaa' ok'onaq, kixiin jar ati't mama' rixin Sepur Zarco.

Ja wuu j k'o pan aaq'a' jaari' jun latz'un tziij rixiin ja q'eton tziij, tz'ijb'atali pa kika'yib'aal ja wachab'ajnikiil/uleew tinaamit k'in ruka'yib'aliil ja kowil chii'aaj winaqii' k'in tojq'aan kumaal jar ati't mama' rixin Sepur Zarco, nko'j k'aa wa' chi rusamajixiik pa rub'eeyaal ja rukunaxiik k'in ruk'axtajiik ja ruk'ayewaal xb'anataj kaan.

II. K'UTUB'AL

“Ma ti qaajo' xtimestax ta ja xqaq'axaj to.”

“Ma ti qaajo' xtimestax ta ja jun na'tab'al ch'a'ooj xqaab'an.” “Ma ti qaajo' xtimestax ta ja ruub'eey q'eton tziiij.”

Jaari' kitzijob'al jar ati't mama' rixiin Sepur Zarco, ja xkeeya' jun nimalaj sik'iineem chi qe pa jun k'amoj saamaaj chi paam ja jun junal rub'eyaal ja q'eton tziiij.

Rumaal ari' ja nqaak'ut ja jun latz'un tziiij rixiin ja q'eton tziiij, ja qataralb'een nqaaya' rub'iixiik qas pa rub'eeyaal ja jun tijoj chojq'aaq', utz k'a konojeel jar aj Iximuleew, jani' chi ke jar ee q'apoojaa' ixoqii', nkojtaqij ta ja rucholaajil q'eton tziiij k'in kunaneem pan utziil k'in k'axoneel xkeeb'an jar ati't mama' chi riiij ja ch'a'ooj chi paam ja Ch'ijch'aaq' Ch'a'ooj pan Iximuleew, b'aar xkeeya' wi' kiil jani': chapoj ruxamaliil ixoq pa ch'a'ooj, tz'ajpiineem rixin chapoj xamaliil k'in tz'ajpiineem pa jaay, jaari' nimaq taq iil majk chi ke ja winaqii' ja toq k'o ch'a'ooj ruk'iin ch'ijch'aaq' majtajnaq.

Jar ati't mama' nij xkojb'ej wi' q'eton tziiij k'in xkiili toq xkeenuk', kuk'iin ja mookaaj q'etol tziiij, jun saamaaj xok qab'ajnikiil chi paam b'aar chi ri' ja ka'yib'aliil k'in qatzijob'al xe'ok rupa'lib'aal. Chi paam rub'eyaal ja saamaaj, xojk'eje' kuk'in jar ati't mama' utz k'a xeeq'a'x chi paam ja tijoj poqonaal k'in xeb'e'opon pa to'ojak'aslemaal k'a jaari' xeeq'a'x pa winaqii' k'o rukowil keechii', k'a jaari' xkipaab'a' kii' chi ruq'ejiik ja tziiij, ja xuuya' jun k'astajeem chi ke chi paam ja rub'eeyaal nojelal saamaaj rixin q'eton tziiij. Je'ee' xe'ok k'u'xwinaqiil chi paam ja jun yuquyik b'eey.

Chi qe ojoj jar Ixoqii' ee K'axooneel Ruwach'uleew,ronojelaal ja q'eton tziij samajiin to, xuuk'ut chi qaawach ja k'ulub'aaneem chi re q'eton tziij, k'in chi re ja k'asleemaal awaaneem k'amonaq to chik, rixin pa ch'a'ooj chapoj xamal chi paam ja ch'a'ooj chi re ja ch'ijch'aaq'aaq'. Jun nimawachiineem jaari' ruwinaqarisaxiik jun junamil na'ooneem k'o ruka'yib'aliil ruk'iin kowil chii'aaj, wachab'ajnikiil, ixoqiil k'in b'ajnikiil, ja xuuya' k'ojlib'al chi ruk'ujtiik k'in k'u'xab'iixiik ja q'alab'antajiik kixiin jar ati't mama' rixin Sepur Zarco.

Keeri' k'a ja ruchojliik jun latz'un tziij rutzijoxiik, chi paam ja pa rub'eeyaal pajib'al q'eton tziij, nuwinaqarisaaq rupa'lib'aal utz k'a jaawa' naa'ooj neruuk'as chik julee' ixoqii' ja xuuto' rii' kik'asleemaal chi chapoj ruxamaliil ixoq pa ch'a'ooj, tz'ajpiineem rixin chapoj xamaliil k'in tz'ajpiineem pa jaay, neeq'a'x ta chi paam ja q'eton tziij. Keeri' chaqajaa', nqakaanooj chi xtika'mulux ta ruko'jiik jaawa' naa'ooj k'in jar ee ajsamajelaa' rixin q'etol taq tziij (sujqu'etol tziij, q'etoltzii, ruuwi'q'etoltzii, q'axaltzii, julee' chik) nkeek'am ta rub'eyaliil pa wachab'ajnikiil k'in b'ajnikiil utz k'a nkeekoj chi re chik julee' junaam b'antajiik. Chaqajaa', ja qak'isib'aliil nq'iijij chi jaa wa' latz'un tziij ri' nooki jun samajib'al ja nuuya' rukoojiik ejtab'al kunaaneem ja xb'i'x kan pa Q'eton tziij, kumaal ja chituy kijqaleen nkeeya' pa rujiikaal.

Chi paam ja MTM qojtaq ruchojq'aaq' ja latz'un tziij rixiin ja q'eton tziij utz k'a nqijli ja naquun xojtaqix to ja nojruuk'am eel ta pa ruchojmixiik ja saamaaj k'in tojq'aaneem chi ke jar ixoqii', ixtanii' k'in q'apoojaa' ja xuuto' kan rii' kik'asleemaal chi re ja chapoj kixamaliil pa ch'a'ooj. K'in nqaajo' nqaab'an, xtak'axax ta keequl jar ati't mama', toq nkib'ijij chi qe:

*“Nqaajo nqaaya' chi keewach ja si'j jootaay ja xb'anataji.” (...)
ti kojtaqijij, utz k'a ma k'o chi ta tijoj rupoqonaal chi ke jar ixoqii'.”
“Roronojelaal ntz'ijb'ax kaan.”*

Paula Marcela Barrios Paiz
Ruuk'u'x Ya'ol Rub'eeyaal rixiin MTM.

III. LATZ'UN TZIJI RIXIN Q'ETON TZIJI XB'ANATAJ SEPUR ZARCO

Ee jo'lajuuj ixoqii' mayab' Q'eqchi', ajchanola' emeb'a'ii' k'in etijol rupoqonaal rumal chapoj ruxamaliil ixoq pa ch'a'ooj, tz'ajpiineem rixin chapoj xamaliil k'in tz'ajpiineem pa jaay rumaal ja ch'ijch'aaq'aaq' ch'a'ooj pan Iximuleew chi paam ja tinaamit Sepur Zarco, xkeeb'an jun yuquyik b'eey ja xkipaxij wi' ja tz'ajpin keechii' k'in xkiili ja q'eton tzii. Xkayeb'ej na lajk'al juunaa' ja xb'anataj wi' ja utzilaj q'eton tzii, ja toq k'a xe'ulqa'ja pa ruuk'ab' iik' rixin juunaa' chi paam ja jo'q'o' waqlajuuj juunaa' xq'ajt tzii chi kii jar ee ka'i' ajmajkii': ja Ka'b'k'amol b'eey ch'a'ooj Esteelmer Francisco Reyes Girón k'in Heriberto Valdez Asig.

Ja q'ii 26 rixin ruuka'b' iik' rixiin ari' juunaa', Ja Najb'eey Mokaq'etol Tzii, Jijq'aaq'aayis k'in Majk chi rii Ruwach'uleew, xuuq'et kiil jar ajmakii': Lajk'al juunaa' (30) neeb'e pa chee', ma k'o rutojb'aliil rumaal chi xemajkuuni chi re chapoj ruxamaliil ixoq pa ch'a'ooj, tz'ajpiineem rixin chapoj xamaliil k'in tz'ajpiineem pa jaay, keeri' chaqajaa' chi re itzelaaneem k'in yonaneem, k'o chi paam ja rujikal tzii rixin Iximuleew, chutatziij 378 rixin Wujaq'etab'al Tzii. Chaqajaa' xoxtaqixi ja majkuneem rumal kamisaaneem chi ke oxii' ixoqii': Dominga Coc k'in ee ka'i' raal, k'in sachoj wachiil pa ch'ijirisaaneem chi ke eew wuquu' achi'ii', ee kachajiiil jar ewuquu' ixoqii' xkeeto' kan kik'asleemaal.

Jar aa Esteelmer Francisco Reyes Girón xilitaji chi aj'iil ajmajk rumal rukamisaxiik ee oxii' ixoqii', rumaal k'aari' ja Mokaq'etol Tzii xuuq'et lajk'al juunaa' chee' chi jun jun kamik, nub'ij tzii, lajkajk'al juunaa' pa chee' ronojelaal. Jaawa ri' toq naatun ronojelaal ja q'eton tzii rixiin k'aslemaliil nuumol rii' waqk'al juunaa' pa chee' ja ma k'o ta rutojb'aliil chi re puwaq.

Jar aa Heriberto Valdez Asig xilitaji chi ajmajk chi re ja rusajchiik ruuwach pa ch'ijjeem, rumaal ari' ja Mokaq'etol tzii' xuuya' junk'al lajuuj juunaa' pa chee' chi rii' jun junal ja wuquu' raqan, xuumol rii' lajk'al lajuuj juunaa' chi rii' k'in k'o chik junk'al lajuuj rumaal ja iil majk xuub'an chi ke ja winaqii', pa ruk'isib'aal xuumol rii' ronojeelaal kab'lajk'al juunaa' chi rii', ja ma ti ajob'exi nuutoj kan ta chi re puwaq.

Chaqajaa', ja Mokaq'etol xrijli chi xb'ajn rupoqonaal chi ke jar ee junlajuuj kaminaqii' ixoqii' Q'eqchi, chi ke ee wuquu' achi'ii' etzajqinaq, chi re tan Dominga Coc k'in ee ka'i' raal, chi ke konojelal kimookaaj alaxik k'in chi re ja ruuq'a' tinaamit Sepur Zarco, tinaamit Estor, B'ukuleew.

Ja b'antajiik Sepur Zarco nuuya' kaan jun na'taaneem pan Iximuleew, rumaal chi xq'ejt tzii' chi kii' pa jun Mokaq'etol Tzii' rixin Iximuleew, ja chapoj ruxamaliil ixoq pa ch'a'ooj, tz'ajpiineem rixin chapoj xamaliil k'in tz'ajpiineem pa jaay xb'anataj pa Ch'ijch'aaq'aaq' Ch'a'ooj pan Iximuleew, chi iil majk chi rii' ja k'aslemaliil, k'in jaari' iil majk chaqajaa' nb'e opoon nruna'taxiik pa taq ulaa' tinaamit.

3.1 JA B'ANTAJIJK

Esteelmer Francisco Reyes Girón jaari' jun ruuwi' k'amol b'eey ch'a'ooj rixiin ja Kik'ojlib'aal Ch'a'ojineel ajilab'al waaqii' "Ruuwi'ch'a'ojineel Miguel García Granados", rixiin ja tinaamit B'ukuleew, jun ruuq'a' ja ruchampomal Iximuleew Mokach'a'ojinelaa' pa rub'eeyaal ja CAI.

Xtajq eel pa k'ojlib'al rub'ina'aan "Mokach'a'ojineel rixin Sepur Zarco", k'in xotaqixi jani' "Kab'k'amol B'eey Ch'a'ooj Reyes". Xuuya' chajineem ajch'a'ojineelaa' chi kii' ja winaqii' rixiin nimatinaamit k'in xsamajij b'anooj nk'ulula'aj rii' kuk'iin a tinaamit ma ee ajch'a'ojineel ta, jani' chi re ja xuuya' k'ojlib'al chi ke ajch'a'ojineelaa' xekeechap ixoqii' pa ch'a'ooj utz k'a ne'ok kuk'iin ixoqii' aj Q'eqchi', nij keeri' wi' xkeeb'an q'iij q'iij xekitz'iila' jar ixoqii', jani' chi ke jar ee jun jun xtib'i'x opoon keeb'ii' ri':

- / Felisa Cuc
- / Vicenta Col Pop
- ... / Candelaria Maas Sacul
- .... / Manuela Bá
- / Rosa Tiul
- ⋈ / Cecilia Caal
- ⋉ / María Bá Caal
- ⋊ / Carmen Xolcal
- ⋋ / Demecia Yat
- ≡ / Margarita Chub Choc
- ≣ / Magdalena Pop
- ≤ / Dominga Coc
- ≥ / Yetoq syune' Anita k'al Hermelinda

Jani' chi ke ja naan Dominga Coc k'in raal: Anita jun rujuunaa' k'in Hermelinda kaji' rujuunaa' xb'i'xi chi xekkamisaaj rixiin ja q'iij 24rixin junlajuuj iik' pa juunaa' 1982, nimaq'ab'iil, pa raqa ya' Roquefur. Je'ee'

xechapari pana awatali chi paam ja Mokach'a'ojineel kaji' iik', ja naan Dominga xchapar ruxamal pa ch'a'ooj kumaal jar ajch'o'jineelaa' ee rixiin jar ajch'a'ojineelaa' rixin Iximuleew.

Heriberto Valdez Asig, k'o pa rijqale'm chi Tajqo'mawinaq Ajch'a'ojineel, xya' rijqale'm pa junaa' 1982 pa tinaamit Panzós nimatinaamit Chi' Tz'alama', jun ruuq'a' ja champomal Mokach'a'ojineel Iximuleew, yuqul ruk'iin ijqaleemaal Tajqo'mawinaq Chajin Ch'a'ojineelaa' rixin K'ojlib'al Ch'a'ojineel ajilab'al 21 "Ruuwi' Ch'a'ojineel Antonio José Irisarri (CAJDI)", pa rub'eyaal ja CAI. Chaqajaa' okenaq jani' Chajineel pa tinaamit Panzós, Chi' Tz'alama'. Ee rachib'iil ja jun mook ajach'a'ojineelaa' rixin Iximuleew k'iy saamaaj kixin ajch'a'ojineelaa' xuub'an b'aar chi ri' xkowirisaj wi', nqalatz'uj chi rukojol, ja julee' b'antajik ri':

- Ja pa tinaamit rixin Sepur Zarco, ja k'o pa ruk'ulub'a't ja tinaamit Panzós, Chi' Tz'alama', xutz'ajpiij rujamaleem jar aachi Antonio Sub (1), rachajil ja Margarita Chub Choc, rumal xib'en ri'iil xajnimaj pa juyu' k'in, k'a kaamiik, ma rojtaq ta b'aar k'o wi' ja rachajil.
- Ja pa tinaamit Esperanza, rixin tinaamit Panzós, Chi' Tz'alama', xuumaj jun saamaaj ch'a'ojineem ja b'aar xwachij wi' kichapariik ma pa rub'eeyaal ta, ee 18 achi'ii', ja kimajoon to chik ruk'utuxiik chi nb'ajn ta keewuuj rixin kuuleew chi ri' pa kik'ojliib'aal; konojeel xechapar eel k'in ma k'o ta wuuj nb'i'n ta chi keeri' nb'ajn chi ke, jaawa' xtz'ajt kumaal ja kik'uulaaj, b'aar xkojtaqij wi' ruuwach chi jaa' xb'anowi ja julee' b'anooj ri'. Kaamiik, jar ee tz'ajpiin na je'ee' awaa' ri':
  - a) Jar aachi Manuel Cac (2), ruk'iin ralk'uwaal ee ko'l na Santiago Cac Bá (3) k'in Pedro Cac Bá (4). Jar ixoq María Bá Caal, ruk'uulaaj k'in te'eej kixiin ja tijol poqonaal, ja xchapar ruxamal pa ch'a'ooj rumal jun aj Iximuleew ajch'a'ojineel, ja k'a julee' ajch'a'ojineelaa' chik neeka'y to, xuutz'at toq xechapar eel ja rachajil k'in raal, k'in xuutz'at toq xek'amar eel pa jun kare't k'in kaamiik ma ojtaqiin ta b'aar xeeb'e wi'.

- b) Jar aachi Abelardo Coc (5), xewelesax to pa roochooch b'aar k'o wi' ruk'iin rixjayiil Cecilia Caal k'in taq raal, ja xxijm kaan k'in xtz'ajpixi, xk'amar eel pa ruub'eey Tinajas; chi paam ja q'iij saq kaamiik ma ojtaqiin ta b'aar k'o wi'.
- c) Jar aachi Heriberto Choc (6), xewelesax to pa roochooch b'aar k'o wi' ruk'iin rixjayiil Carmen Xollical k'in taq raal, ja xk'amar eel k'in ma ojtaqiin ta kaamiik b'aar chi ri' k'o wi'. Ar ixoq Carmen Xollical xchapar ruxamal pa ch'a'ooj kumal ee oxii' ajch'a'ojineelaa' rixin Iximuleew, xkib'ij chi re chi nuuya' wi' ri' chi ke rumaal chi ja rachajil kik'amoon eel chik k'in xkixib'ej chi re jun ch'ijch'aq'aaq' chuwach ruuk'u'x.
- d) Jar aachi Juan Choc (7), xewelesax to pa roochooch b'aar k'o wi' ruk'iin rixjayiil Demecia Yat k'in taq raal. Ajch'a'ojineelaa' rixin Iximuleew xkeech'ay chi re ja ch'ijch'aq'aaq' kik'amoon eel k'in ma ruuyoon ta xkitz'ajpiij, chaqajaa', xkeek'am eel pa jun kare't k'in ma ojtaqiin ta b'aar chi ri' k'o wi' kaamiik. Jar ixoq Demecia Yat xuumaj rukanoxiik ja rachajil chi paam ja k'ojlib'al rub'ina'aan Mokach'a'ojineel Tinajas, b'aar chi ri' xb'i'x to wi' chi re ja wi xtikanoj na k'o kaari' nb'ajn chi re jaa' chaqajaa'; xb'e chik julee' k'ojlib'al, xar waari' nij ma k'o ta to'oneem xb'erila' to nix ta k'a k'ulub'aaneem b'aar chi ri' k'o wi' ja rachajil.

Ja q'alab'antajiik xb'i'x qaaj, keeri' jani' ja Nik'oneem k'in Sakiineem rixin Ejtamab'aliil, xuuk'ut chi ja Mokach'a'ojineelaa' K'ojlib'al rixin Sepur Zarco, jar ixoqii' xetz'ajpixi utz k'a nchapari ja kixamal pa ch'a'ooj k'in xetz'ajpix pa jaay, xb'ajn chi ke ja ch'ayooneem toq xhcapar kixamal k'in nij ma xya' ta keeq'iij chi ee winaqii', qatzii' chi xqasax ruuwach keeq'iij, jaawa' b'antajiik nij keeri' wi' xb'ajn chi ke q'iij q'iij.

Ja b'antajiik xojtaqixi chi paam ja Q'etoj Tziiij jaari':

- Neeb'e k'iy q'iij chi re ja wuquu' q'iij chi paam ja Mokach'a'ojineel chi tzakoj riikiil k'in ch'ajoj kitziyaq jar ajcha'o'jineelaa' k'in k'amol keeb'ee y jar Iximuleew Mokach'a'ojineelaa' chi re ch'apaq ja je'ee' neloq'o' eel, ma keeto'j rumaal ja saamaaj nekib'ana' kaan, k'in nchapar to kixamal pa ch'a'ooj kumaal ee k'iy chi ke jar ajch'a'ojineelaa', nojelal q'iij ja toq xekib'ana' ja saamaaj xb'i'x chi ke chi paam ja juunaa' 1982 k'in 1983.
- Rumaal chi ja kachajilaal b'aar chi ri' la xe'eeya' kan wi', ja koochooch xk'ajtisaxi, ja kinaaquun xyu'ji, keeri' chaqajaa' ja kiwachiineem k'in kichiikoop xekamisaxi, nojelaal ari' xkeeb'an jar Iximuleew Mokach'a'ojineelaa', ee tajqo'm ch'a'ojineelaa' k'in chajineelaa' ajtinamitaal, ee k'o jun jun pa kowil tziiij xb'i'x chi ke chi nek'eje' chi naaqaaj ja Mokach'a'ojineelaa' Sepur Zarco, qas xkojtaqii xkilaaq'aa' ja kib'antajiik jar ixoqii' rumaal chi ee "kiyonal ixoqii'", qas xekeey' kan pa ruk'ayeewaal. Jaawa' k'ojlib'al, baar chi r' xek'eje' wi' kuk'iin ja kaal k'a ee ko'koj, jaari' jaay ajninaq xb'ajni k'in taq ruuchii' kaxlankoxtaar okenaq.
- Toq xb'i'x chi ke chi ma ti keeb'an chik "qajb'asaamaaj" chi paam ja kik'ojliib'aal ajch'a'ojineelaa', xb'i'x chik chi ke pa kowil tziiij chi nkeek'am eel way xar waari' kiixiim nkeekoj eel, waqii' junaa' keeri' xkeeb'an. Ma na ma k'o ta nuutij jaa' kuk'iin taq raal, xkeeb'an ja xb'i'x chi ke, ma k'o ta puwaq xtojb'ax chi ke, k'a xe'el eel na jar ajch'a'ojineelaa' Sepur Zarco k'a jaari' xkitanb'a'.
- Jar Iximuleew Ajch'a'ojineelaa' xkeekoj ja chapoj xamal pa ch'a'ooj, tz'ajpiineem rixin chapoj xamaliil k'in ch'ayooneem, jani' jun "samajib'al rixin ch'a'ooj" rumaal chi yalaj k'in q'iij q'iij keeri' xkeeb'an toq xekeeb'an kixiin chi ke jar ixoqii' jar Iximuleew Ajach'a'ojineelaa', rumaal chi keeri' xkajob'eej nkwowirisaaj ja ch'akooj chi ke jar ee kik'uleel.

“Ma xekeetoj ta toq xeech’a’j kitziyaq k’in xeetzajk kiriikiil. Maxko’ kik’ xel chi re rumal ja sokoaj. Toq xb’e pa Mokach’a’ojineel nek’eje’ kaan ja raal, chi paam jun jaay nylon xuukoj. (...) Toq xb’e chi roochooch nuub’an to keewaay chi ri’ k’in nuutaq to chi ke. K’ayeew nkeetaq to wi’ ja way. MNkeetaq to nimaq’ab’iil, pa q’iij k’in taq’ajq’iij, jun nima’aal pajib’al nuub’an eel. Q’iij q’iij jaari’ nuub’an eel.” (Q’alab’antajiik)

“Chi paam ja Mokach’a’ojineel xuutzak kinaq’, ch’ujik’, aroos k’in xuk’uk’ ya’. Nij xuuch’aj wi’ kitziyaq ja ch’a’ojineelaa’. Ja toq neeb’e pa raqan ya’ pa ch’ajoj tziyaq nij neeb’e wi’ ajch’a’ojineelaa’ chi riij, pa raqan ya’ nekichapa’ wi’ ruxamal pa ch’a’ooj. Pa ch’ijijiin xb’ek’eje’ Sepur Zarco. Toq xel eel Esperanza pa nylon xeruya’ eel wi’ ja taq raal, k’aari’ xrijli jun k’ojlib’al Sepur. Chi paam ja k’ojlib’al ee k’o chik julee’ ixoqii’. Ja ch’ujik’, kinaq’ k’in aroos ee chi ke ja Ka’mol Taq B’eey nkeeya’ wi’.” (Q’alab’antajiik)

Ja Nik’ooneem Mokachajineel xb’anataji chi riij ja b’antajiik, xuuk’ut chi ja Nuk’uchapaxamal chi ke jar ixoqii’ kib’ina’aan “malka’nii” (ee kixjayiil jar ee tz’ajpiin k’in ee kamisaan rumaal ja saamaaj xuk’amb’ej b’eey ja taa’ Valdez), waqii’ iik’ qas itzeel xb’ajn chi ke k’in xa jani’ xuuyuq rii’ chi paam ja k’ojlib’al Sepur Zarco keeri’ chiir chaqajaa’ (toq xeeb’e pa raqan ya’ pa ch’aajo’m) jaari’ jun ximooneem kixin kib’aaqiil kich’aakuul ja maxko’ xkeekoch’ jar ixoqii’.

Nix ta k’a ja K’amol B’eey Ach’a’ojineelaa’, Esteelmer Reyes Girón, nix ta k’a ja Tajqo’mib’al, Heriberto Valdez Asij, nkeech’a’ ta nkito’b’ej kii’:

- *Xesamaji rumal jaari’ xkib’iij ja K’amol taq B’eey, ma k’o ta jun ajsamajeel nch’ijijix ta chi pam jun saamaaj ja wi k’o jun majkuuneem ruk’amoon to.*
- *Juun chi ke ja ruk’isib’aliil xwinaqarisax wi’ ja Mokach’a’ojineel Sepur Zarco jaari’ jun uxulanib’al, toob’al rii’iil k’in “k’astan ruuk’u’x”, jar ajch’a’ojineel, ma k’o ta nkuchu riij ja iil majk xb’anataj chi*

paam ja k'ojlib'al jani' chi re ja nuk'uchapaxamal chi ke jar ixoqii', xtino'yirisaxi pa jun tz'ajpin chapoj xamaliil.

- *Chi jar ajch'a'ojjeelaa', ja toq xekeechap q'ijij q'ijij ja malka'nii' chi' taq raqan ya', pa kiyonal nkeeb'an, ma kojtaq ta je'ee', ma pa keeq'a' chik ta k'o wi',* rumaal chi jaawa' b'antajeem kixiin jar ajch'a'ojinelaa' ee rixin ja Sepur Zarco, nuub'an chi ma kekowiini nkimestaj kaan kumaal jar ee ijqalenq ja Mokach'a'ojinelaa'. Ja wi xkemestax kaan chaqajaa', nij ee ajmajkii' wi' rumaal chi ma xekowin ta xekeeq'il jar ajsamajeelaa' chi re jar itzelaal qas xekeeb'an.
- *Ma kojtaq ta naq qas nb'anataj chi paam ja Mokach'a'ojineel,* rumaal chi ja runujk'iik k'ayeew ja ma ki ta k'o juun xuutz'at ja chapoj xamal pa ch'a'ooj chi ke jar ixoqii', jaawa ri' nuuk'am rii' ja runaqajaal ka'i jaay ruk'iin ja tzajko'mib'al jaay, chulub'al, k'ojlib'al maxko' xko'ji kumaal konojeel.

3.2 XALQ'ATEEM RIXIIN JA KOWIL CHII'AAJ ULAA' KIXIN WINAQII'

Jar ee tijol poqonaal ee ajtinaamit ma ee b'anol ch'a'ooj ta, ma k'o ta kich'ijch'aaq'aaq' k'in xeeko'j chi paam kisaamaaj ja ch'a'ojinelaa'; rumaal ari', k'o keeq'a' chi utz ta kitz'ajtiik xb'ajni jani' chi re ja K'amoj Ri'iil chi re Rub'eyaliil Tziiij rixin Ginebra, xwinaqarisaxi utz k'a netoo'i ja winaqii' toq k'o ch'a'ooj. Xar waari', jar achi'ii' xech'ajyi k'in xetz'ajpaxi, k'in jar ixoqii' xchapar kixamal pa ch'a'ooj kumaal jar aj Iximuleew Ajch'a'ojinelaa', chi eewi' chi paam ja q'etoy tziiij, ja Mokaq'etol Tziiij xb'ijij chi jar ajch'a'ojinelaa' xkixalq'atij ja rub'eyaliil Kowil Ulaa' Chii'aa'j Winaqii' k'in xuuq'et tziiij chi rij ja IIL MAJK CHI KIIJ JAR IJQALEEMAAL WINAQII'.

Toq xnujk'i ja b'antajiik, xchojmix ruk'iin ja pa'lib'aliil samajib'al k'o chi paam ja Kowil Ulaa' Chii'aaj Winaqii' k'in Kowil Q'etol Tziij Ulaa', jani' nqak'amb'ej tziij: ja K'amoj Ri'iil rixiin Ginebra, nq'ijirisaxi ja Ch'utatziij 3 junamil rixiin ja kaji' K'amoj Ri'iil rixiin ja Ginebra. Chaqajaa', jar Iximuleew xka'muluj rub'ixiik ja Rub'eyaliil rixin Roma k'a pajunaa' 2012, rub'eyaliil xk'atziini chi re ruq'a'lajisaxiik ja tz'ajpiineem rixin chapoj xamaliil, tz'ajpiineem pa jay k'in chapoj ruxamaliil ixoq pa ch'a'ooj, jani' iil majk chi riij ja winaqiil, k'in rumal ruyaa'iik rutojq'axiik chi re ja q'alb'antajiik kixiin ja tijol poqonal rixiin ja chapo xamal pa ch'a'ooj. Chaqajaa' xko'ji jani' jun pa'lib'al: ja Q'alajisaxiik Chuwach'uleew rixiin Kowil Chii'aaj, ja Moolooj Xq'ajko'jsetul rixin Kowil Chii'aaj, ja Moolooj rixin nojelal b'anoj Itzelaal chi kiij jar ixoqii' —CEDAW—, k'in ja Chojmiineem 1325 chi ke ixoqii', jororeem k'in chajin rii'iil ja nuuk'ut ja chapoj xamal pa ch'a'ooj jani' jun ch'ijch'aq'aa'q.

Ja Nik'ooneem rixiin Yonaaneem k'in Chapoj Kixamal Ixoqii' pa Ch'a'ooj xokisaxi jun chapab'al pa ch'a'ooj, xuk'isib'eej chi ja b'antajiik rixin ch'a'ooj k'in chapoj xamal pa ch'a'ooj kixin ixoqii' k'in ixtanii', xb'anataji jun chojmiineem pa taq mookaaj k'in kuk'iin ja winaqii' ee rixin amaq' ja xech'ayooni, xeeto' kumaal ja K'amol taq B'eey rixin k'ojlib'al k'in kipejteem ja Tajqo'mib'al Ch'a'ojinelaa', rumaal chi nkaajo' nekitz'iila' owi nkeeyuj ja tinaamitaal, mokaj alaxik k'in q'eqchi' tinaamit; ja xuub'an chi re ja tinaamit tz'ilo'oon, ajsamajeelaa' ee b'anol taq kamik pa taq ch'a'ooj owi iil majk chi riij ja winaqiil:

- Kamisaaneem k'in chapoj xamal pa ch'a'ooj chi ke ixoqii', ri'jaa' k'in ak'aalaa'.
- Ruyuujiik jaay k'in rejtalilil tiyoxajaay k'in b'ajniib'aliil.
- Awatal muqub'al owi k'iyajul kixin kaminaqii'.
- Eeileem kixiin ja winaqii' pa taq kitinaamit.

- Tz'iilon xamaliil k'in tz'iilon winaqiil chi ke tijol poqonaal.
- Q'alajisaaneem chi kik'uleel kixin winaqii' k'in ejqal chojmiineem nuk'usaamaaj rixin ch'a'ooj k'in nuk'uchapaxamal, b'aar xko'j wi' kixamal jar ixoqii' jani' jun samajib'al chijch'aaq'aaq'.

Ee k'iy chi ke ja julee' winaqiil k'o rub'eyaal chi paam ja b'antajiik Sepur Zarco k'in julee' chik, nq'ijirisaxi, ja b'antajiik chi ke jar ee jo'lajuuj ixoqii' q'eqchi' k'in kachajilaal.

3.3 JA RUB'AJNIKIL

Jar achi'ii' ee rixin k'iy tinaamit ee k'o chi ruuchii' ja Sepur Zarco pa ch'ijjeem xkeeyak ja kik'ojlib'al ch'a'ojineel pa waqxaqii' iik' rixin junaa' 1982. Ja k'ojlib'al xk'eje' waqii' junaa', k'a 1988, k'in k'aari xyu'ji k'in xelesax eel. Ee k'iy chi ke ja kik'ojlib'al ch'a'ojineel chi paam ja nimaparaaj xyajk pa taq ajawal xoraal, kumal achi'ii' rixin ruuq'a' taq tinaamit.

Ja Nik'ooneem Mokachajiineel xuuk'ut chi ja chapoj ruxamaliil ixoq pa ch'a'ooj, tz'ajpiineem pa jay k'in chapoj ruxamal, xb'anataji pa jun k'ojlib'al b'aar chi ri' maxko' wi' jun Ch'ijch'aaq'aaq' ch'a'ooj pan Iximuleew, chi paam ja jun k'utuuneem rixin uleew pa tinaamit Sepur Zarco, jaari' ojeer kik'ojlib'al jar ati't mama' mama' tinaamit mayab' q'eqchi'.

Ja rajawal chanoj ee rixiin ja nimaparaaj xkisamajij ja sujuuneem chi keewach jar ee Tajqo'mib'al ch'a'ojinelaa' utz k'a nekisaaluuj ja nkeecho'b' je'ee' kuk'iin ja ko'lab'anoch'a'ooj ee k'o wi'. Jaawa silooneem xeruxiib'eej ja K'amol taq B'eey Ajch'a'ojinelaa' rumaa ja ruk'utuxiik uleew. Keeri', xeyaa'i ja winaqii' jani' ee kik'uleel pa jaay k'in xe'esujux chi keewach ja q'etol taq tzij pa taq kik'ojlib'al ja

ajch'a'ojinelaa'. Ja sujuuneem kixin winaqii' chi ee ak'uleel qaaj pa jaay, xa jani' nasik'ij kamik chi kiij.

“Xe’esujux kaan rumal nkeeya’ kiriikiil ja ko’lab’anoch’a’ooj. Nb’i’x chi ke chi nkeeya’ kiriikiil. Nb’i’x chi re ja rachajiil chi jaa’ ijqaleeneel. Xb’iij chi ee k’iy winaqii’ jaari’ keemajk k’in rumaal ari’ xesajchi. Xb’iij chi k’o k’ululaan rii’iil, ee k’iy kaminaqii’ k’in rumaal ari’ k’o xib’en rii’iil pa tinaamit. Ja rachajiil xk’utuj uleew utz k’a k’o ta b’aar chi ri’ netijko’m wi’ k’in nek’eje’ wi’. Ja rachajiil nsujuxi rumal nkaanooj b’aar nk’eje’ wi’. Ja rachajiil juun chi ke ja K’amol B’eeey rixin kanon Uleew (...)

Toq xsajchi, xb’erukanoj kuk’iin K’amol taq B’eeey. Xk’ulub’a’x eel pan ayeewaal chi ja wi xtikanoj na k’o k’aari’ nraajo’ nb’ajni chi re. Jaa’ xb’ij chi re ja Tajqo’mib’al – naq chi re keeri’ xaub’an xsajchi -, xb’i’x chi re chi rumal ma ti k’axaj tziiij. Najb’eeey xb’e pa Q’eteb’al Tziiij, k’aari’ ruk’iin Q’etol Tziiij k’in pa ruk’isib’aal pa kik’ojlib’al ch’a’ojinelaa’ chi ruk’axaxiik ja rachajiil.” (Q’alab’antajiik)

Ja Nik’ooneem Cholk’atz’ijb’aaneem xuuk’ut chi ja chapoj xamal pa ch’a’ooj k’in qasa wachiil winaq chi ke jar ixoqii’ k’in achi’ii’ rixiin ja q’eqchi’ tinaamit rixiin ja B’o’n Polochik, xuuk’am rii’ ruk’iin jun nuk’ub’antajiik rixin mokaj amaq’ ch’a’ooj ja najiini nkaanooj ruchajixiik kuuleew jar ajxoral uleew ja ma utz ta kiwuujaal k’in nkeena’ kii’ xtinik’oxi. Nojelaal ari’ xuuk’am rii’ ruk’iin toq xb’ajni ja Nik’ooneem Mokachajiineel, b’aar xilitaj wi’, chi ja toq xb’anataji ja naquun k’o pa tinaait Iximuleew jun Amaq’ ee Ruk’uleel ja Ko’lab’anch’a’ooj, b’aar jaa’ wi’ jar Ajch’a’ojineel ja ruuk’u’x, ljar ee tijol poqonaal chi paam, jaari’ ja winaqii’ rixin Sepur Zarco.

“Ja rachajiil k’o kuk’in K’amol B’eeey Ch’a’ojil Uleew. Uleew nkik’utuuj. Chi kikojol jar ee waqxaqlajuuj achi’ii’ ee k’o jun jun ee k’amol taq b’eeey. Ma kojtaq ta naq chi re xechapari. (...)Konojeel ee malka’nii’, ma ee k’o ta kachajilaal. Ja kachib’iil chaqajaa’ xchapar kixamal. Jar ajch’a’ojinelaa’ xeeb’i’n chi ke chi neeb’e chi koochooch, xar nekiya’a’ way nimaq’ab’iil, pa q’iij k’in tiqa’jq’iij.

Nuuk'am eel way chi oxii' muul, jun nima'aal pajib'al ixiiim nuutzak. Waqii' junaa' keeri' xuub'an. Konojel ixoqii' xkeek'am eel way." (Q'alab'antajiik)

Ja Nik'oneem B'ajnikiil xuuk'ut chi chi riij ja kamik pa ch'a'ooj k'in sachoneem pa ch'ijjiin, k'ooli ja chapoj uleew. Toq xb'anataji ja sachoneem pa ch'a'ooj, ma ee k'o chik ta achi'ii pa tinaamit, k'in jar ixoqii' rumal "keyoon" k'in kik'asleemaal nij achi'ii' wi' ja netzijooni, xek'eje' kan pa jun nimalaj sachooneem rixin k'axtajeem.

"Ma xkowin chik ta xuunuk' ja ruk'asleemaal, ma k'o chik ta rachib'iil. Ja ch'a'ooj xuumaj pa junaa' kaj'al ka'i' pa rutinaamit. Chi paam ari' junaa' xk'amar eel rachajiil. Nulqa'j chi re chi ja rachajiil xsamajij uleew pa INTA (Amaq' Ajtijaal K'axtajeem Uleew), rumal ajsamajeel, k'o rutijko'm (...) Ma ti meloj to chik ja ruk'asleemaal, pa rupoqonaal xq'a'x to wi'."

Chi paam awa' jun Nik'oneem xya' pa jiik chi jar ayewaal k'in itzelaaneem rixiin ja chapj xamal pa ch'a'ooj xeq'axto wi' ja q'eqchi' ixoqii' rixin Sepur Zarco, nchojb' chi riij chi xek'eje' pa jun ruk'asleemaal jun tinaamit ja b'aar ch'ijjiin wi' jar iztelaaneem k'in k'a rumajoon na. Jar nuk'ujitzelaaneem k'o rucholaj k'asleemaal, k'o ruchapab'aal, pan Amaq' k'in pa taq mookaaj keeri' chaqajaa' pa taq na'ojib'al. Nim ruuq'ijij chi paam ja rupa'lib'aliil jar Iximuleew k'in samajinaq utz k'a nuchaajijij k'in nuuya' rupoqonaal chi ke jar uleew tinaamit, k'in nuub'an chi je jar ixoqii' chi k'isib'al ta nek'eje' wi' k'in qas tz itzeel netz'ajti rumaal chi ja pa keewi' je'ee' k'o wi' chi ee kalk'uwaal kaxlaani, ee kaxlaanii', k'o kipuwaq, nimaq kijqale'm chi ee Ch'a'ojineel, nkib'ijij chi ja julee' chik xa ko'l keek'u'x k'in ma k'o ta keeq'ijij k'in nek'atziini xa pa ruyon iliineem. Ja chapoj xamal pa ch'a'ooj xb'anataj Sepur Zarco jaari' jun mook b'anooj ja nij xya'taj wi' k'in ma jutiiij q'etoon ta tziiij chi riij chi paam ja rucholaajiiil ruk'asleemaal jar Iximuleew.

Chi paam awa' ch'ob'ooj, ja Nik'oneem rixin Yonaaneem, xb'ijij chi ja yonaneem pa k'iy rutz'ajtiik, b'antajiik k'in ruq'alajisaxiik ruch'ojb'iik,

jaari' jun ch'ob'on chapab'al rixin rucholaj k'asleemaal k'in smajinaq to jani' jun ruuk'u'x jar itzelaaneem, rupoqonaal k'in, nqaq'ijirisaaj, ja qatzij chi jun utzilaj qólib'al tziij rixin jun moka'ejtz'ab'eneel. Jar Amaq' nim rijqale'm waari' chi runujk'iik jun tz'atab'al yonaneel, tata'ab'alilil k'in ch'ijijineel chi tinaamit.

Jaawa' Nik'ooneem xuuk'ut chi, chi paam ramaaj rixiin ja rusaamaaj ja Ch'ijch'aaq' ch'a'ooj pan Iximuleew, jar ajsamajeelaa' rixin Amaq' xa itzeel k'in ch'a'ooj taq b'anooj xekeeb'an, jani' chi re ja Chapoj ruxamaliil ixoq pa ch'a'ooj, tz'ajpiineem rixin chapoj xamaliil k'in tz'ajpiineem pa jay chi kiij jar uleew taq ixoqii'. Ja chapoj kixamal ixoqii' nim xopon wi' k'in pa taq kik'ojlib'aal jar ajch'a'ojinelaa' xb'anataj wi'.

Chaqajaa', jaawa' ch'a'ooj k'in chapoj xamal xuupo' rii' chi jun samajib'al yonaneel chi rijj jar uleew tinaamit, k'in chi kiij jar uleew taq ixoqii', ma ruyoon ta rumaal chi ee ixoqii', ruma lee ixoqii' k'in uleew winaqii'. Jaawa' b'antajiik xtaralb'eej xeruuk'is eel ja winaqii'.

Ja Nik'ooneem rixiin Yakojaay Q'etol Tziij xuq'alajisaaj chi ja b'antajiik Sepur Zarco ma cha qa ta keeri' xb'anataji, keeri' xuub'an rumaal chi xkeekoj ja ch'a'ojinelaa' jani' naa'ooj rixin kichajixiik k'in nuk'uch'a'ooj, b'aar ee q'ijiin wi' winaqii' tz'atoon ja kiwachab'ajnikiil, k'in chi re ja naquun kib'anoon, qas xkqi'irisaaj chi utz, jar ixoqii' k'in ak'aalaa' nij ma xkipoqonaq ta jutz'iit keewach. Jaawa' b'antajiik nuuya' eel rejtaal ja cholon k'asleemaal ja nuuk'ut ma ruuyoon ja chapoj xamal pa ch'a'oj k'in wachab'ajnikiil, chaqajaa' nuuk'ut ja kamik k'in ch'ob'ooj qas xkeeb'an ja ch'a'ojinelaa' rixiin jar Iximuleew. Chi paam awa ri', nojelaal ja Nik'ooneem xb'ajni maxko' nuuk'am rii'.

“Jar ajch'a'ojinelaa' nkib'ij chi tiya'a' rii' chi ke, kik'amon eel chik rachajil k'in kiya'oon jun ch'ijch'aaq'aaq' chuwach ruuk'u'x utz k'a ma k'o ta nb'ij rumaal ari' maxko' nxib'ej rii'.” (Q'alab'antajiik)

JA RAQAN CH'ANALI XKINOJSAAJ JA NUUWACH
XINNA JA RUB'UNEEM, CHI JUN JUNAAL XAAK
B'UNEEM NUUB'AN CHI RUKANOXIIK JA Q'ETOJ TZIJ

QONOJEEL OJ SEPUR ZARCO

3.4 RUCH'OJB'IIK RUB'ANTAJIIK CHI PAAM JA NIK'OONEEM

Ja chi re ja q'atoj tziij chi rijj ja b'antajiiik Sepur Zarco xek'ujti 18 nik'ooneem. Konojeel utz xetz'atar rumaal ja nimaq'atoltziiij. Jun nik'ooneem jun tz'ijb'aaneem jun cholooneem nim ruuq'iiij ja nuub'an jun nik'ooneel, tub'ij tziij, jun winaq rutijoon rii' chi rijj k'in k'o ruuwuuq rumaal ja runa'ooj chi rijj ja nik'ooneem sakiineem. Ja nik'ooneem nuuya' pa saqil ja rub'antajiiik jun q'atoj tziij.

Wikaamik, nek'ujti ja ruk'amal taq naa'ooj xin ja nik'ooneem:

- **Ja chapoj ruxamaliil ixoq pa cha'ooj k'in ja tz'ajpiineem pa jaay k'in tz'ajpiineem rixin ruxamaliil ixoq xkeeb'an rumaal chi xkik'ajisaaj keewach ja kachajilaal rumaal ja kuleew cha xkik'utuuj.**

Ja xetijo poqonaal, ee jee'ee', ja kixayilaal jar achi'ii' ee chaponeel k'in ee tzajqinaq ee sajchinaq xin ruuq'a' tinaamit, rumaal chi nitaajiini nkik'utuuj ja wuuq xin uleew ja b'aar xek'ejena wi' k'in chaqajaa'' xe k'ejee' pa taq mokaaj xin uleew, tub'ij tziij, chi ee kib'anoon chik jun sakiineem nik'ooneem chi paam ja Amaq' Ajtijaal rixin K'axtajeem Tijko'mineem –INTA-, k'iya b'ajnikiil pan Armita Tinaamit, rumaal ja rub'antajiiik ja kuleew ja b'aar xe k'eje wi ojeer k'in b'aar xetijko'n wi'.

Ja nik'ooneem rixin cholk'aswinaq wachab'ajnikiil, xuuk'ut ja rub'eeyaal chi jun k'ajisan wachiil, chi xa jun rukutb'aliiil xkeeban, ja kichajilaal ee chapatajinaq eel k'in ee sajchinaq eel k'in xkajo xkeemaj ja wuuq rixin uleew ja b'ar qas xek'eje wi ojeer, xkeeya kupalaj chuwach, rumaal chi chi ja nimaq taq winaq cha k'o kuleew nikajo nikeek'am kaan.

Ja Nik'ooneem Rucholajil K'asleemaal, xuk'ut chi k'o jun rub'eeyaal ruk'iin ja majoj uleew rachb'iil ja b'anoj tz'ajpineem chi ke winaqii',

itzelaaneem k'in rupoqonaal nb'aj chi re ja ruk'asleemaal jun ixoq. Chaqajaa", toq nb'ajni ja majoj taq uleew, chaqajaa" xyataji ja majoj b'ajnikiiil kixiin ja tinaamit maya' q'eqchi'.

Ja Nik'ooneem rixin Yonaaneem, xb'iij chi ja jun naquun chapoj ruxamaliil ixoq pa ch'a'ooj chi paam ja jun ch'ijch'aaq'aaq' ch'a'ooj xyataji rumaal kaji rub'eeyaal: a) chupuuneem rixin rub'aqiil k'in runa'ooj jar ixoq cha xa ee b'i'in chi ka chi ee k'uleel owi xa nikeeya' ruk'ayewaal pa tinaamit; b) Poqonaal chi re b'aaqiil k'in na'ooj chi ke jar ixoqii' ja netz'ejti chi ee kuleeel rixin tinaamit. c) Poqonaal, chi ke jar ixoqii', kumaal jar achi'ii' ee k'uleel rixin tinaamit, k'in d) nimartisaaneem, chi paam ja runa'ooj jar ixoq che utz ruuk'ix nuuna' riij ja rub'aqiil k'in numajkuj qaaj rii'.

- **Rub'eyaal ruk'iin ja tz'ajpiineem pa jaay rachib'iil ja tz'ajpiineem rixin chapoj ruxamaliil ixoqii'.**

Ja Nik'ooneem rixin cholk'aswinaq wachab'ajnikiiil, xuuk'ut chi, toq xk'aam riij ruuwach rub'ajnikiiil ja keetziiij ja winaq tijol taq poqonaal, ja tz'ajpiineem pa jaay rachb'iil ja tz'ajpiineem rixin chapoj xamaliil ee ka'i' cha k'o juun kib'eyaal ki'n kuk'aan kii'. Rutz'aaqat ja nak'akajaleew kiyirsaneel-alaneel chi paam jun mook winaq k'in tinaamit, k'in ja ruk'amaal ruxe'aal ja k'ulub'ik. Ja runa'ooj, chi riij jar ixoq ja nikoowiina nuub'an nsamaj xin pa jaay; ruuk'in jar alaaneem k'istisiineem nuub'an.

Ja tz'uuquuneem, tz'etooneem k'in naqaxamaliil ntz'atari chi xa juun rub'anoon chi paan ja mokajiiil rub'eeyaal kik'asleemaal ja winaqii' chi pan jun tinaamit. Ja tz'ajpineem pa jaay k'in tz'ajpiineem rixin xamaliil, nuuyoq aawa' jun rub'eyaal mokajiiil k'in rumaal chi k'ooli nok wi' ke. Keeri' k'a xuub'an, juun chi ke ja rub'eeyaal rub'antajiiik ja ch'a'ooj pa tinaamit, ja ruchujpiik rutukixiik aawa' rub'eyaal kiyissaaneem k'in alaaneem.

Toq nkeechol jar ixoqii' ee Q'eqchi' ja ch'ijoooneem rixin kib'aaqiil rachib'iil ja rixin pa jaay qas k'ixb'al nkeena'. Chi ke je'ee', qatziiij chi nim ja tz'ajpiineem rixin kib'aaqiil xkeeb'an k'in keeri' chi re ja kisaamaaj: ja riikiil ee ch'ijoon chi nkalasaj eel pa kimookaaj k'in nekiya'a chi ke ja ch'a'ojineelaa' k'in chi re ja ch'apaq ja ncha'jb'axi kitziyaqub'aliiil.

Xeech'i'j chi relesaxiik ja riikiil rixin pa koochooch k'in rumaal ari' ma xekeetzuq ta ja kaal, nkek'aam eel ja riikiil chi ke ja mokach'a'ojineel.

"Chi ox ox q'iij ninb'e pa mokacha'ojineel, jaani chajiineem nb'an jaani' nkeeb'an jar aachi'ii'. Ja k'alk'uwaal nekeje' kaan chi jaay nkeekoch' q'aaq'anil keepaam."
(Q'alab'antajiik)

Jar ixoqii' pa ch'ijijeem xb'i'x chi ke chi ma ti keeya' chik chi utz kixamal chi ke ja kichajilaal, rumaal chi je'ee' ja taqel chi kiiij ne'ilixi jani' nb'iij ja tinaamit, chi ke chik ajch'a'ojinelaa' nekiya'a' wi' kii', k'in je'ee' ari' kumaal ja ee sajchinaq. Chaqajaa', ja ch'a'ojineelaa' xa juun xkeeb'an ja toq xekeek'am opoon jar ixoqii' chi re ja chapoj kixamal pa mookaaj.

(...) "nb'iix chi ke chi ma keeyoon chik ta kaamiik, chi ja qas rub'eeyaal neeb'a chi paam ja mokach'a'ojineel, neb'ekilij ta rumaal chi ma k'o chik ta kichajiiil, je'ee' chik kichajilaal ja ch'a'ojineelaa'." (Q'alab'antajiik)

Ja toq ma xajo'x chik ta ja k'iyirisaneem k'in alaaneem kixin ixoqii' chi ke kachajiiil k'in tinaamit, nij xuqasaj ruuwach ruuq'iiij jar ixoq chi paam ja maya' tinaamit Q'eqchi'; rumaal chi pejtinaq q'iiij saq chi nuuya' ruuq'iiij k'in nuk'iyirisaaj ja rutinaamiit. Xa jaani' xkamisaaj ja tinaamit, k'in k'ooli chaqajaa', xuuya' yab'iil k'in kamik sajchik.

"Xa rumaal ja chapoj rub'aaqiil ixoq pa ch'a'ooj xsokotaji k'in xuutix kik', ja ti raal k'a ko'l na k'a kaji' rujunaa' k'in k'a ntz'uman na; xar waari' qas xuutix kik'." (Q'alab'antajiik)

Ja ruk'ayeewaal chi re ja winaqilaal nim: jar ixoq xjajchi chi paam ja ruk'asleemaal chi paam ja rumokaaj, k'in chi ri' qas xtz'ejt wi', chi qas sokotaji xq'ajtaji rumaal ja ruk'ayewaal. K'in ma ruyoon ta ja tijol poqonaal xtzi'loxi, keera' chi ka chaqajaa'' ja rach'alaal ee rumokaaj pa jaay, rumaal chi xjajchi chi paam ja ruk'asleemaal ruk'iin ja rachajiil k'in xch'i'j kuk'iin chik julee' aachi'ii' ja xe'laq'an kixiin ja chi nek'eje' kuk'iin k'in nekeetzuq.

Keeri' k'aawa' nuub'an, nuuk'am rii' ruk'iin toq ja Nik'oonem rixin yanooneem xb'ij chi juun chi ka samajib'al ch'a'ooj xkeekoj ja chi nkeeb'an poqonaal chi re ruk'asleemaal jar ixoq, jaari' ja ch'ijoooneem saamaaj pa jaay, chaqajaa'' q'anij, ab'ajn wi' ja tz'ajpineem rixin chapoj xamaliil rixin taq xtanii' k'in ixoqii'. Toq xb'ajni chech'i'j chi paam ja nimaaneem ee chapoon chi kowiil jar ixoqii' chi nkeeb'an ja k'iyirsaneem-alaaneem. Ja toq xa ne'alaqaxeel pa kowiil k'in pan ee kiy, ja ch'ijoj saamaaj pa jaay k'in ja tz'ajpiineem rixin ruxamaliil uleewa'ixoq pa cha'ooj, xuuya' ruk'ayewaal pa kik'aslemaal ee je'ee', keeri' chaqajaa'' nuusok ja ruk'asleemaal jun tinaamit, rumaal chi nimma'ji, njajachi chi paam ja rumsaamaaj cha qas rajawaxiik chi paam ja kiyirsaneem ruk'asleemaal. Jar ulewaa' taq ixoqii maxaqa ta xeko'oj pa chee' rumaal ja ch'a'ooj xkeeb'an, chaqajaa'' xe'oki chi ee samajib'al ja xuuya' utziil chi ke ja ch'ojineelaa'.

- **Ja sokab'anooj chi riij ja b'aaqiil chi nok samajib'al ch'ijch'ach'a'ooj.**

Ja nik'oonem rixin cholk'aswinaq tzijob'aliil xuuk'ut chi ja chapoj ruxamaliil ixoq pa cha'ooj chi la' q'eqchi' k'iy ruub'ixiik: Muxuc; Xexmuxlin-yu'am; Xi ne'xchapy, Xi nexxbatz'unle'; numsink, jot'oky maakob'k. Ja tziiij ja qas xkib'ij jaari' ja Muxuc. Jaa wa' jun tziiij ri' qas k'o jun rub'eyaal rutzijoxiik chi paam ja kajab'ajnikiil Q'eqchi'. Jaa wa' jun tziiij tub'ij tziiij chi jar ixoq xb'anj rupoqonaal chi re ja ruk'asleemaal, xya'i', xtz'ilo'xi. Ja k'a ruk'ayewaal

xuuya', chi jar ixoq ma tuuya' chik ruuq'iij chi paam ja rutinaamit, k'in ma tikowin chik nk'ule' jutii, jar ixoq xuutzaq rii', rixin rutinaamit k'in chi re rutinaamiit. Ja runa'ooj chi paam ja rutinaamit k'in ruk'u'xulaal xyojtaj kaan, xchujp kaan ruuwach chi paam ja ruk'asleemaal.

"Xuuna' chixyonaxi, nkib'iijchi awanch'u'jowi ejtz'ab'a'l kixiin ja ch'a'ojineelaa'."
(Q'alab'antajiik)

Keeri' chaqajaa', ja nik'ooneem rixin cholk'aswinaq wachab'ajnikiil, xuuk'ut chi ja chi keewach ja Q'eqchi' ixoqii' ja chapo kixamal nub'ij tziij yojtajeem chi re ja rutziiil jar ixoq, chi rii, ja ruxajaniil; chi rii, ja ruxajaniil ruchojq'aaq' chi kii, ja si'j jotaay, ja ruxajaniil ruchojq'aaq' runa'ooj chi nuuk'am rukiirisaxiik ja rutinaamit. Toq nb'ajn poqonaal chi re ja rub'aaqiil, xa jani' xyojtaji pa payiineem. Ja xkeena' qaaj ee je'ee' k'in xkib'iij chi xe'alasax eel chi paam ja kitinaamit xar waari' k'a chi ri' na ee k'o wi' chi paam ja k'ojlib'al k'in nkib'iij chi jaari' tinamitaal kamik.

Toq xchapari ja kib'aaqiil, xyojtaji ja jikana'ooj k'in rub'aaqiil ja tinaamit, rumaal chi ja rub'aaqiil jar ixoq nuuk'ut chi qaawach ja tinaamit b'aaqiil. Toq xk'iiji ja chapoj ruxamal ixoq pa ch'a'ooj, chaqajaa' xyujtaji ja runak'akajuleew, xyujtaj k'amoj ri'iil rukiin rachajiil k'in jar alaaneem rumaal ixoq, ma q'aalaaj chik ta kik'asleemaal ja si'j jotaay.

"Waqii' junaa' xutzaq keewaay. Xb'iij chi nojelal q'iij nuutzaq jun nima'aal q'oor. Toq nb'a pa mokach'a'ojineel neruuya' kaan ja taq raal ruk'iin ja jun ajxoral winaq, ne'ooq'i rumaal chi ma k'o ta kiriikiil. Nb'iij chi nukanoj rusamaaj rumaal ma k'o ta ixiim nrijli." (Q'alab'antajiik)

Ja Nik'ooneem rixin Cholk'aswinaq Wachab'ajnikiil xuuya' rub'ixiik chi ja pan lximuleew xk'eje jun ch'a'ooj ma ojeer ta b'aar chi ri', ja chapoj ruxamal ixoq chaqajaa' xyataja rumaal rumaal chi utz k'a ti k'i'yiri ja k'asleemaal

chi paan ja tinaamit. Xyujtaji ja tinaamit rumaal ja xib'en ri'il xuuya' ja eeleem kixiin jar ixoqii' pa kik'ojlib'aal rumaal ja xb'ajñ rupoqonaal chi ke pa kitinaamiit, k'in chaqajaa' rumaal ja ch'a'ooj chi kikojol je'ee' ja xa kiwiinaaq qaaj kii'.

Toq naach'ob' chi utz, nub'iij tziiij chi xa juun rub'anoon rub'eyaal ja ruub'aqiil jar ixoq ruk'iin ja xamaluleew.

- **Ja ruyujiik ruk'ojlib'aal jar ulewaa' ixoq xa xb'antaji ja sokab'anooj ch'a'ooj k'in ja chapoj ruxamaliil jar ixoq pa ch'a'ooj xa jun kichojmiineem ja ch'a'ojineelaa'.**

Chi paam ja Nik'oneem rixin cholk'aswinaq Wachab'ajnikiiil xya'taj rub'ixiik chi juun rub'ajnikiiil ja k'aak'a ch'a'ooj ma jaa' chik ta ja chapoj kixamal ixoqii' pa ch'a'ooj owi rumaajiiik rumal chakooneem, jaa' chik ja sokab'anooj owi yujtajiik ja jikana'ooj k'in ja b'aaqiil nb'antaji chi paam ja naqaxamaliil ja chi ntz'atari ja jun tinaamit. Ja rub'aqiil ja jun ixoq nuuk'ut chi qaawach ja rub'aqiil jun tinaamit; k'in ja toq nkeeb'an kixiin chi re, jaari' ruch'ojq'aaq' keeq'a' chi riij jar uleew.

Nub'iij tziiij chi ma ja ta wa' ja ruk'ayewaal pejtinaq. Kaamik, ja ntz'ejti jaari' jun yujuuneem k'in ruch'ajyiik ja rub'aqiil. Jar Amaq' xuukoj ja rub'aqiil ixoq utz k'a nuqasab'eej ruuwach k'in nuuch'ak ja rujikanaa'ooj ruk'uleel. Ja toq xb'ajna ja chapoj ruxamaliil ixoq pa ch'a'ooj, xk'ujti chi ja taq tinaamit pa keeq'a' xek'eje' wi'.

“Ee kaji' achi'ii' xkeechop rub'aaqiil jar ixoq pa kowiil. Ja ch'a'ojineelaa' kik'amon eel keeq'aaq'. Xkeechap, kow xk'ajq eel k'in ma k'o ta nkib'iij. Nuuchol chi kisutiin kii' ja ch'a'ojineelaa' chi riij roochooch. Nb'iij chi yaawaa' ixoq chik k'in xa ma jaru' q'iij chik ta chi riij.” (Q'alab'antajiik)

Ja ruyujtajiik ruk'ojlib'aal jar ulewaa' ixoqii' xb'antaji rumaal ja ch'a'ooj. Xa rumaal ari' xkeeyuj rub'eeyaal rub'antajiik jun tinaamit, ja to'oneem k'in ruyuqub'al keek'u'x ja ruwinaqiil.

Ja b'anoj rupoqonaal chi ke jar ixoqii' juun chi ke ja naquun xb'antaj chi paam ja ch'a'ooj k'in chaqajaa' xa rumaal taqoon pa rub'ixiix kumaal ja nimaq taq k'amol b'eey xar waara' ee ch'a'ojineelaa', xa k'a rumaal aari', xb'ajni ja naqaxamaliil chi re jar ixoq k'in xch'i'j chi paam.

Ja chapoj ruxamaliil ixoq pa ch'a'ooj ma cha qa ta keeri' xya'taj qaaj, ma rumaal ta ma k'o ta xechojmiini ja ch'a'ojineelaa'. Xkeeb'an awa ri' q'iij q'iij k'in ma rumaal ta ma kenimaani ja ch'a'ojineelaa'. Ma cha q ata xtare' chi riij ja ch'a'ooj, nij chojmiin to chik wi' chi keeri' ja nb'anataji utz k'a nehc'akooni. Jaa wa' nuuk'ut rii' rumaal chi xkeeya' aq'oom chi ke jar ixoqii' utz ka' ama ke'alaani.

Ja Nik'ooneem rixiin Yanooneem xb'iij chi ja kojok rub'eeyaal jar aq'omaaneen nuuq'et alaaneem xk'eje' kan rejtaal pa keewi' k'in pa kib'aqii' jar ixoqii', ja rub'ixiik tajqikiil jaari' "ma k'o ta alaaneem pa kikojoliiil". K'in xuq'alajisaaj chi jar itzelaal k'in ruk'ayewaal xub'aan jar Amaq', ee k'amol b'eey ch'a'ojineelaa', tajqo'mawinaq k'in wi'ach'a'ojineel chi kiij ja tinaamit b'aar ee k'o wi' uleewaa' taq winaq ee rixin mokach'a'ojineel rixin Sepur Zarco, ma cha qa ta keeri' xb'ajni ja wa' jun sok'ab'anoj kumaal ja ch'a'ojineelaa', k'o jun nimaaneem xkeeb'an b'i'iiin to chi ke kumaal ja K'amol taq B'eey, k'in nij xka'muluxi nojelal chapoj ruxamaliil ixoq pa ch'a'ooj k'in tz'ajpiineem rixin chapoj xamaliil ixoqii', k'in xk'ulub'a' jun chojmin b'anoj kixin ja Champomal, jaawa' xchojmixi, xnujk'i k'in xb'ajni kumaal jar nimaq taq Kamol B'eey rixin Ch'a'ojineelaa' utz k'a nekeek'is keewach ja tinaamit.

"Xb'iij chi xya' chuq'aaq'oom chi ke, ja xkaajo' ma kek'eje' kan yawa'ii' taq ixoqii'. Xkib'iij chi ee Champomal ee taqonaq to k'in chi ee k'o pa ruuq'a' (...)"
(Q'alab'antajiik)

Ja chapoj ruxamaliil ixoq pa ch'a'ooj, tz'ajpineem rixin chapoj xamaliil k'in tz'ajpiineem pa jaay jaari' rub'eyaliil ch'a'ooj. Je'ee' ma xekeetzuoq ta ja ko'lab'anach'a'ooj, ki'iil ee k'ooli, k'a xya' na ja mokach'a'ojineel chi paam ja tinaamit xa rumaal chi xetz'elwachixi k'in nkeeb'an ja poqonaal rixin naqaxamaliil. Ma xchujp ta keewach konojeel ja tinaamit, xar waari'

nechajpi pa rukowiil k'in nexib'exi. K'o jun nuk'uuneem rub'eyaal xb'ajni, utz k'a nuuyuj tinaamit k'in nuuchup ruuwach jar alaaneem. Rita Laura Segato, rijqaleem ja Nik'ooneem Wachab'ajnikii, xb'iij chi chi paam ja Sepur Zarco xya'taji ja "ixoqakamisaneem".

Ja xaub'an ja Marta Elena Casaus, Nik'oneel rixin Yanooneem, xb'iij chi ja kaamiik ma xq'ejt ta tziiij chi kiiij jar ixoqakamisaneem, rajawaxiik chi nupunub'ax ruuwach chi ja nimaq taq nuk'uneem k'iyilaj taq chapoj ruxamaliil ixoq pa ch'a'ooj xb'ajni k'in xa chojmiin xa nuuk'uun ja ch'i'jooneem k'in kamik sajchik chi ke jar ixoqii', xa rumaal chi ee ixoqii' maya' taq winaqii' kin ee meeb'aa', winaqii' ja k'iy chi ke xb'i'xi chi ee k'uleel pa tinaamit. Nuuk'ut chi qaawach chi ja champomaal xa yanoneel, ja ixoqakamisaneem k'in chapol ruxamaliil ixoq pa ch'a'ooj ee kamik rixin ch'a'ooj owi itzeelaal chi re ja winaqiil.

Ja ch'ijoj saamaaj pa jaay k'in chapoj ruxamaliil ixoq pa ch'a'ooj, keeri' chi re ja tz'ajpiineem rixin chapoj xamaliil k'in "alaq'an k'ayin taq ixoqii'", jaawa' kamik chaqajaa" xeb'antaj chi paam ja ch'a'ooj k'in rajawaxiik chi nq'ajt tziiij chi riij rumaal chi, ma nij ta na k'a kamik sajchik kixiin ja mookaaj, xar waari' jani nayaka' to ruuwach ja ch'a'ooj kuk'iin ja ch'a'ojineelaa' ja ma nim ta wi' nkeesach, xar xa juunaam natruk'am eel wi': ja ruchujpik keewach kik'uleel k'in ja q'etoj tziiij chi kiiij jar ee rixiin tinaamit nekokisaaj jar ixoqii'.

Ja toq xb'ajni ja Nik'ooneem rixiin B'ajnikii, Yanooneem k'in Cholk'aswinaq Wachab'ajnikii, xq'alajisaxi ja rupoqonaal ch'ijooj xb'ajn chi ke jar ixoqii' ee rixiin Sepur Zarco. Ja Nimaq'etol tziiij xuuk'ut chi: jar ixoqii' ee meb'a'ii', ajsmajeel, keeyoon, ma k'o neto'o kixiin, ee k'o kaal nq'aq'an keepaam, ma xkeeb'an ta ajtijaal, xeeya' pa ruuq'a' K'amol B'eey rixiin ja Mokach'a'ojineel, ja ma xeruuto' ta ja winaqii' rixin tinaamit, xar waari' xeruusok k'in xtziila' rukowil keechii', nq'ijirisaxi, ja nkib'iij chi ma k'o ta ninaqowi ja kixamaliil, ja chaqajaa" nij nekamisax chik chi riij saamaaj k'in neech'ij chi riij ja tz'ajpiineem pa jaay. Jaa wa' jun ruk'ayeewaal

rojtaq ja Tajqo'mawinaq Ch'a'ojineel, k'in neruuk'ut winaqii' rixiin tinaamit chi keewach ruwinaqiiil ja mokach'aojineel k'in ee juun ja xekeechap eel ja kachajilaal ixoqii'.

- **Ja kamik sajchik chi re ja kik'asleemaal pa yooniil k'in pa mookaaj kixiin jar ixoqii'.**

Ja Nik'ooneem B'ajnikiil xuuchol chi, toq xk'ijyi ja chapoj ruxamaliil jar ixoq pa ch'a'ooj k'in ja tz'ajpiineem pa chojmin rub'eeyaal, xuuya' jun yujtaajeem pa kib'ajnikiil ja tinaamit; tub'ij tzii, xkeeb'an ruk'ayewaal chi ke ja tijol taq poqonaal k'in keeri' chi ke ja ruxe'aal ja kimokaaj, chaqajaa' xb'ajn keeri' chi re ja tinaamit, rumaal ari' xkeetzaq ja kib'ajnikiil k'in ma k'o chi ta rub'eyaal jun kik'asleemaal xkuk'aaj.

Ja yujtajeem rixiin kib'ajnikiil xuuk'ax owi xuuyuj ja tinaamit, nimaq taq alaxik, mookaaj chojmiineem k'in q'atb'al tzii, kuuleew kixooraal, ruyajkiik k'in kik'ijyirisaaneem aq'omab'al naa'ooj, yuqub'al k'u'xulaal k'in ta'ooneem.

Jar ixoqii' xemajkuxi, jaari' nuuchol ja Nik'ooneem rixin Cholk'asleemaal Wachab'ajnikiil, jani' xe'elesax eel chi paam ja kik'ojlib'aal, xchujp keewach k'in xetz'iilo'x kaan chi jutii, xqasax kan ruuwach kichojq'aaq' k'in k'ayeew nkeek'am eel chik ja kik'asleemaal ani' najb'eey pa taq kitinaamiit. Xkiq'axaaj jar itzelaaneem nuuna' jun ixoq ja ma k'ulan ta pa kitinaamit, xa rumaal chi ma xkowin chik ta xuuya' ruuq'iiij ja rusaamaaj rixin kiyirisaneem k'in alaaneem rixin k'asleemaal.

“Xb'iiij jar ixoq chi nti'on chi re ja xq'axaj to, xb'ajn chi re roronojelaal rumaal ixoq; junk'al ka'i' rujunaa' toq xb'ajn ari' chi re. Toq xb'ajn keeri' chi re ja winaqii' itzeel xkeetz'at, xb'iix chi re chi – ja cha'ojineelaa' nkeechap jar axamaliil pa ch'a'ooj- nkib'iiij chi qas chuw wuxulaa'”. (Q'alab'antajiik)

Ja Nik'oneem rixin Wi'axamal xuuk'ut chi ja toq xech'iji ja tijol taq poqonaal chi paam ja sokab'anooj, xuuya' jun yojtajeem pa ruk'asleemaal ja tinaamit. Jaa wa', chaqajaa", nb'iij ja Nik'oneem Wi'atinaamitaal, chi jar ulewaa' taq ixoqii' ee tijol poqonaal ruk'iin ja kitinaamit, ma xekowin chik ta xkeek'ul jun xukuleem, alaxeem, k'ulub'ik, yab'ilaal owi kamik, nix ta ja k'utuj rub'eeyaal tijko'miineem k'in wachiineem chi re ja qaatee' ruuwach uleew. Xa k'a rumaal toq xeruya'a to chik jun nimalaj yojtajeem chi re ja rub'eyaal ruk'asleemaal ja tinaamit k'in jaari' itzeel runa'iik ja yojtajeem ruk'ayewaal, rumaal chi ma ruyoon ta ja naquun xb'anj itzeel chi re, keeri' xb'an chi re ja rub'ajnikiil ruk'asleemaal ja tinaamit

Ja xib'en ri'iil k'in ja ma k'o ta yuqub'al k'u'xaaj xk'eje' pa keewi' konojeel ja xek'ase' kan na, xuuya' q'oxoweem, ma k'o chik ta to'oneem k'in xuuya' yonaneem rumaal chi jaari' ja xuwachiiij. Rumaal ari', ja k'amoj wachiil kuk'iin ja winaqii' jaari' jun nimalaj saamaaj rixin rejtal k'asleemaal chi paam ja q'iij saq.

Jaa wa' jun poqon ch'ayooneem chi re ja tinaamit, chi re jar ixoq rumaal ruwinaqiil k'in rumal rijqale'maal, chi ke konojeel ja neyuqub'a'n k'u'xaaj pa tinaamit, pa mokaj jaay k'in pa mokaj alaxik jani' ja nb'e'opon wi'. Ja wi'atinaamitaal rutz'ajtiik nuq'alajisaaj chi jaawa ri' ma keeyoon ta chi ke jar ixoqii' xb'anataj wi', chaqajaa' ja jun ijqalemaal k'o chi keequl pa rub'ajnikiil ja kitinaamit.

“Toq k'a ja wuquu' qiiij alaxnaq ja raal xuuch'ob' chi nb'e k'in xb'e pa juyu' b'aar xerijl chik wi' julee' ajxoral winaqii'. Xeruk'am eel jar ee waqxaqii' raal xar waari' oxi chi ke ja raal xekami pa juyu', juun xkam chik chi paam ja tinaami. Ma tulqa'j chi re ja kijunaa' chijun junal ja raal, xar ja najb'eyaal b'elejee' rujunaa' k'in ja k'isib'al wuquu' q'iij. Xa ruyoon ruuwach chee' xkeetij. Xeeb'e pa ruuwi' ja ti juyu' San Blas, qas nim. Pa ruuq'a' taq chee' xewar wi', ja toq nqaaji jab' jun aaq'a' k'aari' ee ch'aqali nkiq'axaaj (...) Ja pa juyu' xk'eje' waqii' junaa' (...) ja raal xekam rumaal teew k'in q'aq'an keepaam rumal

jab' k'in ma xkeewil ta kiriikiil. Xekeemuq kib'aaqiil ja kalk'uwaal ee kaminaq chik." (Q'alab'antajiik)

Toq chi ri xeyawaji, xti'oon kib'aaqiil, tujqeereem, b'iis, oq'eej, ruk'ayeewaal naa'ooj k'in chaqajaa" "xib'en ri'iil", itzel taq achik', xka'puj keek'u'x, nij ma kekowiini nkeeya kaan ja b'iis oq'eej rumaal ja xb'anataji. Jar aq'omab'al jaay xb'iij chi xyujtaj kaan ja keewi' rumal ch'ob'oneem.

"—rumaal toq nk'ajqi ja q'aaq'— xk'eje' ruyab'iil ja rixkin; xuusok jun raqan rumaal toq xel eel xb'e pa jun raqan ya' k'in k'a nti'on na. Ja kaamiik k'a nti'on na chi re roronojelaal ja xb'ajn chi ke." (Q'alab'antajiik)

"Ja ch'a'ooj xuuya' kan ti'oneem nuupaam k'in xuusok kan nuuk'u'x. Nxib'ej wii' toq xa naq ta nuusil rii' owi npa'xi."(Q'alab'antajiik)

Ja Nik'oneem Wi'axamal xutz'aaqatisaaj rub'ixiik ja xqasik'ij kaan chi jar ixoqii' xb'ajn jun sokab'anooj chi ke, xkeeb'an itzel taq achik', xek'eje' kan keeyoon rumaal chi xech'ij k'iyyilaj taq iik' rumaal chi kichapariik ja kib'aaqiil pa ch'a'ooj q'iij q'iij.

"Rumaal ja sokab'anooj xk'eje' kan jun ruyaab'iil pa ruch'aakuul, k'o jun ruyaab'iil xin xib'en ri'iil rumaal chi qas xuxib'ej rii'." (Q'alab'antajiik)

"Ma xk'eje' kan ta alaaneemchi riij rumaal ja sokab'anooj, xar k'iy kik' xuutix pa rub'aaqiil rumaal chi nch'ajyi ruupaam. Jaari' q'iij toq xchapari, xuusok jun ruupoox k'in qatziiij chi xti'oon chi re..." (Q'alab'antajiik)

Ja Nik'oneem Wi'atinaamitaal xuuk'ut ja utzilaj k'asleemaal xtzilooxi, ja rutziiil ruch'ajch'ojiiil xyo'ji k'in xtz'ajpix ruuwach k'iy ruuk'u'x ruk'asleemaal ja jun winaq.ruk'asleemaal ja jun winaq.

Ja jun naa'oojasaamaaj k'asleemaal kixiin jar ee jo'lajuuj ixoqii' xsojk kaan chi utz, xuuya' sachooneem, k'ulub'a'n ri'iil k'in tzajqo'm rixin kik'asleemaal k'in chajin ri'iil, xuuq'et rutz'aqatisaxiik ja kachik' k'in yariineem k'a pa q'iij saq kaamiik.

Ja nik'ooneem rixiin ja yonaaneem, xuuk'ut chi juun chi ke ja nimalaj ti'oneem xuuya' ja chapoj ruxamaliil ixoq pa ch'a'ooj, eeleem owi ch'ayooneem nchojl pa taq q'alab'antajiik, jaari' ja sokooneem rixin xamal k'in na'ojib'al xb'anataji, jani' chi ke jar ixoqii' k'in k'a kuk'aan na kaamiik. Ee k'iy chi ke ja xkeeto' kaan ja kik'asleemaal nkeechol ari' tasaaj ramaaj chi, "xuuya' kan rejtaal pa kik'asleemaal", "xuuyuj nuk'uluub'iik k'in numokaj alaxik" k'in, "xuuk'ax nuk'asleemaal chi jutiiij."

"Xb'iij chi rumal xib'en ri'iil nij nukanoj wi' jo'kal jal rumaal chi ja raal k'iy muul ma k'o ta keewaay nkeetij, xar waari' keeri' nuub'an utz k'a ma ti peeti kiyeewaal chi riij rumal xib'en ri'iil. Ja raal nkeekoch' ruq'anil keepaam neruuya' kaan pa jun k'ojlib'al naylor xuukoj k'aari' nb'e jaa' pa kik'ojlib'al jar ajch'a'ojineelaa' chi jun q'iij. Nb'e pa waqii' ramaaj rixin nimaq'ab'iil k'in nmeloj to pa waqii' ramaaj rixin taq'ajq'iij. (...) pa meb'a'iil xk'eje' kan wi' k'in pa rupoqonaal, kaamiik ruto'oon ruk'asleemaal; k'iy muul nuuch'ob' chi nkami. Nraajo' xtiq'ajt ta tziiij rumaal ja xq'a'x to wi'.

Ja Mokaq'etol Tziiij xb'iij, jani' nuuk'ut ja Nik'ooneem rixin cholk'aswinaq wachab'ajnikiil, chi ja rupoqonaal xb'anataji chi ke ja winaqii' xq'axaj xamaliil k'in na'ojiineem, rumaal chi ja toq xemeloj to chik pa k'ojlib'al, toq xe'ajnimaj eel pa juyu', ja xekowiini xe'ajnimaj eel, xuuya' jun nimalaj tzajqo'm kixin kik'ojlib'aal chi ke, rumaal chi ja toq xemeloj to pa kik'ojlib'aal, ma juunaam chik ta, ja jaay xeyu'ji, chikopii' k'in tijko'm ma ee k'o chik ta.

"Toq ma ja'n keeb'e pa juyu', ki'iil ee k'o kuk'iin kalk'uwaal; toq k'a xeeb'e pa juyu', ja kalk'uwaal xayawaji rumaal chi ma k'o chik ta jun utzilaj kik'ojlib'al rixin uxulaaneem k'in tzuquj ri'iil jani' rub'anoon to, ma k'o chik ta ascol, ixiiim rixin way; xkeemaj jajawajik k'in keeri' xkeeb'an xkeema kamik; nulqa'j chi re

chi ja ch'a'ojineelaa' kitaralb'een, jaa' pa k'amoj ajniim b'enaq k'in rijqan eel raal chi rij k'in najiini nkami, pa ruuq'a' k'o wa' toq xkama, ma xuux'i' chik ta rumujqiik, ja xuub'an xuuya' kan chuuxee' jun aab'aj, qas pa rupoqonaal xee kam wi' ja raal, ma k'o chik ta way nkeeya' chi ke, k'in pa jun junal xekam eel, rumaal ari' ee ox'i' raal xee kam pa juyu'. Ma chik ta raal xmeloj to, ruyoon, ch'anali; nij taq'atik chik ja rutziyaq, xa chik jalaal nel kan ruupo't chi rij, ma k'o ta jun kik'ojlib'aal qas ta utz, najiini jab' k'in nij chuwach ee k'o wa', ma k'o chik ta ruk'aan toq xmeloj to. Ma jutiij xuuch'ob' chi nmeloj to na chi roochooch. Toq k'o pa juyu' rojtaq chi k'o roochooch, ka'i' roochooch, jun ruk'aayij, toq xmeloj to ma k'o chik ta, xk'ajtisax kumaal ja ch'a'ojineel, ma k'o ta xk'eje' kan ruk'iin. K'iy junaa' xuub'an to, waqii' junaa' xk'eje' to pa juyu', toq xmeloj to ma k'o chik ta ja roochooch, ee k'o kan rak' pa jaay, kaamiik ma k'o chik ta..." (Q'alab'antajiik)

Ja Bajnib'aliil Nik'ooneem xuuchol chi ja sachoooneem k'in kamisaaneem rixin mokaj alaxik, ja tz'ajpineem rixin ajtijaal, ja ruyujik tiyoxajaay, ja kowil eeleem, ja rutz'ajtiik kaal neekam pa juyu' xuuyuj chi utz ja kik'asleemaal.

Jaari' jun Nik'ooneem chaqajaa' xuuk'ut chi, ja Sepur Zarco, q'aalaa' chi utz ka'i' tzajqo'm ja ma katkowiini naajach: ja tzajqo'm winaqiil k'in ja tzajqo'm b'ajrib'aliil. Ja tzajqo'm winaqiil jaari' kichajilaa', kalk'uwaal, kaal, tatixeelaa', kich'aalaa', kixoralalaxik. Nub'ij tziij, ja tzajqo'm rixin k'aslemaliil maxko' nim ruuq'iij pa kik'asleemaal, jawa' xkeeb'an ja winaqii' ee rixiin ja lximuleew Mokach'a'ojineelaa'.

Ja tzajqo'm b'ajrib'aliil nuuk'am opoon ja tinaamitaal naquun, yuqub'al k'u'xaliil k'in nojelaaal ja q'aalaa'. Nq'ijirisaaj, chi paam ja b'ajrib'aliil yuqub'al k'u'xaaj k'ooli ja tzajqo'm rixin xukuleem ja qas nuub'an ja winaq tijo rupoqonaal, chaqajaa' ja tzajqo'm rixin ajob'en rii'iil pa ruuk'u'x runaa'ooj ja winaq.

Ruxamaliil opoon ja tinaamitaal tzajqo'm xilitaji chi ja chapareem k'in sachoonem kixin achajilaa' xuuyuj ja k'aoj rii'il pa jaay k'in xuuyuj ja rukejmiik k'asleemal pa tinaamit. Xqa'j okeem pa jaay rixiin ja puwaq, k'amol b'eey, k'ula'jeem, tojq'an rii'il.

"Xa jutij toq xpeeti ruchojq'aaq', xb'eruch'a' chi re ja Ka'b'k'amol b'eey ch'a'ooj k'in ja ruk'ulub'aaxiik xb'ajñ to keewa' ri' –max ta jaari' xawaajo atet chaqajaa', keeri' xak'amb'esaj atet chi ke – jaalojaari' poqon runaa'iik rumaal chi xa jani chikop nb'ajñ chi re rumaal ma k'o ta rachajiil." (Q'alab'antajiik)

Ja tzajqo'm rixin naquun jani' jaay, chikopii', samajib'al, wachiineem, tziyaq, chaqajaa' jaari' jun tzajqo'm rixin b'ajnikiiil rumaal chi jaa wa' naquun ri' rixiin ja rub'antajiik tinaamit, rupuwoqaal k'in rixin k'amoj rii'il chi paam ja tinaamit.

"Ja toq xchapar ruxamal pa ch'a'ooj, oxii' riik'iil alaaneem k'o chik wi'. Rumaal ja xb'ajñ chi re maxko' kik' xel chi re k'in pan oxii' q'iij xel eel ja ti raal. Xuuya' kaan ja jaay k'o wi' ruk'iin rachajiil. Xb'iij chi xa xuutz'at kan chik ja sib' toq najiini nk'ajti ja roochooch. Ma xuuya' ta ramaaj chi re xwelesaj eel ja runaquun. Ma xuuya' ta ramaaj chi re xwelesaaj ja runaquun, chi ri' ee k'o wi' rak' k'in ruukuuch. Ja ch'a'ojineel xkik'ajtisaj roochooch k'in xkikamisaj rachajiil." (Q'alab'antajiik)

Irma Alicia Velásquez Nimatuj, ja xrijqaleej ja nik'oonem ri', xb'iij chaqajaa', chi rajawaxiik nnataxi chi ruk'iin awa' b'antajiik ri' k'iy ja xtzejq chi paam ja ruwach'uleew jani' chi re ja tziyaquul, k'iy xtzejq chi paam ja tinaamit. Xchojyi' ja kinaa'ooj k'in ma xekowin chik ta xkeek'ut k'in xkiq'aaxaaj ja kib'ajnikiiil. Ma ruyon ta kamisaaneem winaqii' xkeeb'an, chaqajaa' xkitz'iila' ja kib'ajnikiiil Q'eqchi'. K'o tzajqo'm b'ajñib'aliil nq'aaxaaj ja Sepur Zarco, xtzejqi ja b'ajñib'aliil chi paam jar Iximuleew.

Ja nikooneem cholk'aswinaq wachab'ajnikiiil, xuuk'ut chi jar ixoq k'o ruchojq'aaq' pa tinaamit, rumaal chi kuk'aan k'asleemaal, jaari' nuuchol ja kiwelesaxiik. Nb'iij tziij, ja toq xetz'ilo'xi jar ixoqii'

pa Sepur Zarco, chaqajaa' xetz'illooxi ja k'asawinaqiil', ma ruyoon ta rupoqonaal xkeetij, chaqajaa' ja q'ajooneem chi ronojelaal ja k'asawinaqiil.

3.5 JA Q'ALAB'ANTAJIIK

Ja Mokaq'etol Tziij xuniimaaj ja q'alab'antajiik kixiin ixoqii' rixiin Sepur Zarco k'in, nmajb'ex eel chi re Nik'oooneem Junamil Ulaa' Nimaaneem B'antajiik rixiin ja ruchojyiik Kowil Chii'aaj Winaqii', xb'iixi chi qatzij tziij ja q'alab'antajiik kixiin ja winaqii' xkeetij poqonaal; k'iy q'alajisaaneem juunaam ruk'aan, chi ruuk'u'x b'antajiik k'in chi naqaaj opoon.

Ja q'alab'antajiik nuumol ruuchii' ja junab'antajiik ramaaj rixiin ja kamik. Nij ma k'o ta jun ruk'ulub'aaxiik ja naquun xb'ajni. Xar waari', ja k'ulub'aaneem xilitaji, ma tuuyuj ja ruuk'u'x b'antajiik k'in k'o jun rub'eyaal ruq'alajisaxiik, keeri' xuuk'ut chi paam ruko'jiik ja ch'ob'ooj. Nij xqajb'ej rii' ja tzijob'al pa junaanil k'in pa mookaaj, chaqajaa' keeri' xuuk'ut ja Nik'oooneem rixin B'ajnikiil, Wi'atinaamitaal k'in Wi'anik'oxamal.

Pa ruk'isib'aliil, ja q'alab'antajiik nuuy'a pa rujikaal ja piim k'in kow laj k'at rixin qajb'eeneem k'in nik'oooneem chi kikojol ja winaqii' xkeetij poqonaal, tojq'aaneel, rub'ixiik b'antajiik k'in chi kiij jar ee suujuun.

IV. JA RUB'EYYAAL RUNUJK'IK PA RUJIKAAL K'IN K'AXOONEEL

Ja Mokaq'etol Tziiij xuuk'am ruub'eey ja q'eton tziiij, pa kmoon, xb'iij chi k'o rub'eeyaal ja k'utuuneem rixin chojmiineem chi ke ja winaqii' xkeetij rupoqonaal, kuk'iin ja K'ulaj Sujuneelaa' etojq'aaneel.

Jar utzilaj chojmiineem ma ruuyoon ta ruchojmixiik ja kowil chi'aaj nuunuk', chaqajaa' nuuya' kaan ja k'ojlib'al jani' rub'anoon toq maja'n ti b'ajni ja ch'a'ooj, utz k'a ja xkeetij rupoqonaal ma kemeloy chik pa ruk'ayeewaal rixin ch'a'ooj k'in yonaneem, utz k'a, nkichojmij eel ja kik'asleemaal k'in nmajtaj ruko'jiik ja chojmiineem chi re ja naquun ja xtz'i'looxi toq xb'anataj ja ch'a'ooj. Nub'ij tziiij, ma ruyoon ta ruk'axeel ja naquun nyaa'i, chaqajaa' jun chojmiineem ja nuuya' ta k'axooneem.

Chi re ja chojmiineem pa yonaaneel kixiin jar ixoqii' xkeetij rupoqonaal, ja Mokaq'etol Tziiij xuuq'et chi nya' chi ke chi jun junal jar ixoqii' oxk'ala' ka'chuuy lajq'o' (Q.500,000.00), k'in ja ntojowi jaawa' puwaq jaari' jar aachi ajmajk Esteelmer Francisco Reyes Girón rumaal ja tz'i'looneem k'in rupoqonaal xuub'an.

Rumaal ja chojmiineem pa kiyonal chi ke ja xkeetij rupoqonaal chi re sachooneem pa ch'a'ooj, ja Mokaq'etol Tziiij xuuq'et chi nya' chi ke junk'ala' junlajchuuy jo'q'o' (Q.250,000.00) chi jun junal ja xek'eje' pa rupoqonaal (konojeel ee wuquu' achi'ii'), jaawa' nuutoj jar aachi aj'iil ajmajk Heriberto Valdez Asig, rumaal ja ruk'ayeewaal

k'in itzelaaneem chi ke jar ekimokaj alaxik ja winaqii' xekesach eel pa ch'a'ooj.

Jaawa' ri' ja rupajib'aliil chojmiineem:

MOKASAMAJEL RUB'EEYAAL TZIIJ	
Chituy rixin Tijob'al	<ul style="list-style-type: none"> - Chojmixik rixiin ja k'ojlib'al ruuxee' ajtijaal pa taq tinaamit rixin Sepur Zarco, Qaatee' Juyu', Poomb'aak k'in La Esperanza; - Rusamajaixiik jun ajtijaal rixin nik'aj ajtijaal pa ka'i' tzijob'al ja nuuya' kowil chii'aaj rixin tijob'al chi ke ixtanii', q'apoojaa' k'ajolaa' k'in ixoqii'; - Ruyaa'iik to'ob'al puwaq rixin tijooneem pan ajtijaal chi paam jar oxi' tasaaj tijob'al chi ke ja winaqii' rixin Sepur Zarco; - Rokisaxiik chi paam ja tijob'al k'in sik'iwuuj ja b'antajiik chi ke jar ixoqii' chi paam ja tinaamit Sepur Zarco.
Chituy rixin Ejtz'aaneem k'in B'ajnikiil	<ul style="list-style-type: none"> - Ruyajkiik saamaa rixin b'ajnikiil kuk'iin jar ixoqii' rixiin Sepur Zarco.
Kamon saamaaj Chituy rixin Tijob'al k'in Chituy rixin Ejtz'aaneem k'in B'ajnikiil	<ul style="list-style-type: none"> - Rusamajixiik jun wujaka'yib'aliil ja nuq'alajisaaj ja xb'antaj chi ke jar ixoqii' rixin Sepur Zarco. - Ruq'axaxiik ja q'eton tziij rixiin Sepur Zarco chi paam ja k'iyatzijob'al mayab', garifuna k'in xinka.
Chituy rixin aq'omaaneem k'in to'oneem tinaamitaal	<ul style="list-style-type: none"> - Ruyajkiik k'in runujk'iik jun Aq'omab'al Jaay rutasaaj "A" chi paam ja tinaamit Sepur Zarco ruk'iin ronojelaal jar aaq'oom rajawaxiik.
Tijob'al Amaq' rixin k'axtajeem uleew	<ul style="list-style-type: none"> - Ya'oj rub'eeyaal xoraal, kimajoon kaan ja winaqii' xesajch eel, chi paam ja Mokasamajib'al rixin Amaq' ja rijqaleem kaamiik.

<p>Chituy rixin Chajin Iximuleew</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Rokisaxiik pa tijob'al kixin chajineelaa', naa'ooj rixin kowil chii'aaj winaqii' kixin ixoqii' k'in ruko'jiik rub'eyaal tziiij ja nuuq'et ch'a'ooj chi riij jar ixoq.
<p>Chituy Ajq'etetziiij</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Chojmiineem kixin kichajixiik ja winaqii' ee k'o chi paam ja mookaaj sujuneelaa', tojq'ab'al kixiin, ee tijol rupoqonaal k'in kimookaaj, b'aar chi ri' ntajq eel wi' ja wuuq rajawaxiik.
<p style="text-align: center;">Q'ETOL TAQ TZIIJ RIXIN TINAAMIT</p>	
<p>Q'eteb'al tziiij rixin Estor, B'ukuleew.</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Nawinaqarisaaq, chi jun juunaa', jun na'tab'al ja nuuya' rub'iixiik ja rukanoxiik q'etol tziiij kixin ixoqii' rixiin ja Sepur Zarco.
<p>Comités de Desarrollo de las comunidades de Sepur Zarco, San Marcos, Poombaac y La Esperanza</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Nsajamixi ja kanon samajib'al k'in naquun ja nk'aatzin pa taq tinaamit k'in pa kooxhooxh ja winaqii' xkeetij poqonaal.
<p style="text-align: center;">JULEE' MOOKAAJ CHIK</p>	
<p>Chituy Wachatinaamit</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Nsamajix na rub'eeyaal ja nik'oooneem utz k'a ne'ilitaji b'aar chi ri' ee k'o wi' ja winaqii' etzajqnaq chi paam Sepur Zarco k'in tinaamit ee k'o chi naaqaaj, jaa wa' nb'anataj ruk'iin to'oooneem kixiin ja mokaj alaxik ja xetijo poqonaal.
<p style="text-align: center;">HEB' MAX B'EYK'ULNELAYI</p>	
<p>Achi'ii' Esteelmer Reyes k'in Heriberto Valdez Asig</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Nkeetoj jun chojq'atojq'ab'al puwaq chi ke ja mokaj alaxik kixin tijol poqonaal k'in xeesajch eel pa kowil tziiij k'in chi ke jar ee junlajuun ixoqii' ja xchapar kixamaliil pa ch'a'ooj, tz'ajpiineem rixin chapoj xamaliil k'in tz'ajpiineem pa jaay.

K'ULAJ SUJUNEELAA'	
Sujuneelaa'	<ul style="list-style-type: none"> - Rumaajik ja saamaaj chi keewach q'etol tzii utz k'a ja q'ii 26 rixin ruuka'b' iik', n'b'i'x chi re "Q'ii kixin winaqii' ja xchapar kixamaliil pa ch'a'ooj, tz'ajpiineem rixin chapoj xamaliil k'in tz'ajpiineem pa jaay", k'in nb'ajni ja saamaaj rajawaxiik chi keewach ja Mokawinaqarisanel Rub'eyal Tzii rumaal ja jun Rub'eyal Tzii rixin sachoooneem pa ch'a'ooj.

Ja Mokaq'etol Tzii xb'ii chi ja chojmiineem k'o ruuq'a' chi re ja tijol poqonaal, jaari' jun nuk'uuneem rixin rukowil ruuchii' ja winaq xtz'ilooxi, ja nuumaj eel nuuya' ruuq'ii ja tijol poqonaal k'in jaari' jun winaq k'o rukowil ruuchii'.

V. JA RUUK'U'X KIJQALE'M JAR IXOQII' RIXIN SEPUR ZARCO K'IN JA PEJTINAQ CHI KEEWACH

*“Ja toq xqaamaj tziiq xqaana’
maxko’ ti’ooneem ruk’iin qaak’u’x ...*

*ruk’iin ja rupoqonaal k’in ri’aal qaawach,
xqaamaj rukanoxiik ja q’eton tziiq.*

ja nqaajo’ ma kit a xtib’anatj chik”

*Ati’t mama’ Demecia
Kitajqo’m ja Mookaaj Jalok U’*

Jar ixoqii’ rixiin ja Sepur Zarco xe’ok k’u’xwinaqiil chi paam ja rusamajixiik ja q’eton tziiq. Chi paam awa’ saamaaj k’iy mokaj winaqii’ xek’eje’ kuk’iin. Ja pa juunaa’ 2009, ja Mookaaj rixin Ajtinaamit Nik’oneem k’in ja Ch’ob’otinaamit B’anooj, Junamil Mookaaj Ixoqii’ aj iximuleew k’in Ixoqii’ ee K’axooneel Ruwach’uleew, xkeeb’an jun K’amoj Ri’iil chi Rupaxixiik ja Tz’ajpin Chi’aaj k’in Awan Tziiq. Chi paam ja juunaa’ 2011, ja JMII k’in IK’R xkeek’ut kii’ chi ee sujuneelaa’ chi paam ja q’eton tziiq k’in, ja pa juunaa’ 2014, jar ixoqii’ xkeeto’ kan kik’asleemal xkeek’ut kii’ chaqajaa’ chi ek’uulaaj sujuneelaa’, b’aar chi ri’ xek’eje’ wi’ chi nojelal tasaaj rixiin ja saamaaj.

Utz k’a xe’ok sujuneelaa’ rixin Sepur Zarco, jar ixoqii’ xkeeto’ kan kik’asleemaal xkichoymij kii’ pa mookaaj Jalok ‘U, nb’ij tziiq pa Q’eqchi’

tziiij “k’axoj ri’iil owi k’axtajeem”. Jaari’ jun mokaj mayab’ ixoqii’ k’in achi’ii’ Q’eqchi’ xkeeto’ kaan ja kik’asleemaal chi paam ja Ch’ijch’aq’aaq’ ch’a’ooj pan Iximuleew. Ma na k’a jun mookaaj k’a jaa’ xwinaqarisaxi, maxko’ ruchojq’aaq’ xalax to, b’aar xkowir to wi’, chi paam ja k’amoj rub’eeyaal xilitaji pa ruk’ejeem chi paam ja Q’etoj Tziiij pa Tzijob’al k’in Wachawinaq xe’ooki chi esujuneelaa’ rixiin ja b’antajiik Sepur Zarco. Pa rixkin opoon ja q’eton tziiij, jar ixoqii’ rixin Mokaaj xkeeyak eel rusamajixiik puwaq utz k’a nkichojmiiij ja kimookaaj k’in kipuwaqiiil.

Ja kijqale’maal jar ati’t mama’ rixin Sepur Zarco chi re ja rujotob’aaxiik rub’eeyaal kik’asleemaal kixiin ja si’j jootaay rixin kitinaamit, xuub’an chi ke chi nkeemol kii’ utz k’a nkich’o’jij utzilaa’ ja neruuk’ax ta. Je’ee’ nkib’iij chi k’iy ja ma ti keetz’at kan chik, rumal kijuunaa’, xar waari’ nkaajo’ nkeeya’ kan jun utzilaj k’asleemaal chi ke ja kaal, keemaam k’in konojeel jar ak’aalaa’, rumaal jar Amaq’ rin Iximuleew, rumaal chi k’o chi ke chi jaari’ nq’eto wi’ xtika’mulux chik ta ja ch’a’ooj xb’anatji.

Chi paam ja q’eton tziiij, jar ati’t mama’ rixin Sepur Zarco xkik’ulub’a’ kii’ ruk’iin ja kamik rixiin juun chi ke kachib’iil ja qas k’a q’apooj na pa mookaaj, Magdalena Pop, kaji’ iik’ ok’onaq kaan ja q’alajisaaneem xunajb’eyisaaj xooki chi paam ja runik’oxiik pa jun q’eteb’al tziiij. Chi re ja tan Magdalena, k’a nuqa’j na pa ruuwi’ ja tziiij ri’:

“Jar inin xinb’an kaan ja nusaamaaj, kaamiik ixix chik neya’ eel rub’eeyaal ja q’eton tziiij.”

Ja pa ruk'isib'aal ja q'eton tziij, ja Mokaq'etol Tziij xuuya' rub'iixiik...

“Chi paam awa’ q’eton tziij, nqaaya’ kaan ja chojq’aaq’iil k’in nimaaneem nya’ chi ke jar IXOQII’ RIXIIN SEPUR ZARCO, ja xkeejam na ruk’ayeewaal k’in xkiq’axaj jun kowil naa’ooj xya’ chi kijj, xekowiini xkeeya’ chi keewach winaqii’ ja sokob’anooj xb’anataj chi ke. (...)

Ja pa jun tinaamit b’aar chi ri’ ruk’aan wi’ k’asleemaal jar ixoq k’in nto’ooni ruk’iin ruchojq’aaa’ chi re ruk’ijyeem ja rutinaamit, rumaal chi xchapar ruxamal pa ch’a’ooj k’in xb’ajn chi ke chi ee jun naquun rixiin ch’a’ooj, utz k’a nch’akb’exi ja k’uleel, xtz’ilooxi ja k’amoj ri’ii pa tinaamit k’in ma na k’a ok’onaq chik lajk’al juunaa’, k’a k’o na ruukiyy chi paam ja tinaamit lximuleew. Rumaal k’aari’ jar oj’etol tziij nqaach’ob’ chi jaawa’ iil majk MA KI TA K’O JUTIIJ xtiya’taj chik. (...)

Ja toq xqaak’is ja qach’oob’ooj, jar oj q’etol tziij xqab’iij chi nqaniimaaj chi ja nawojtaqiiij ja qatzij tziij nto’ooni nakuyub’eej ja sokooneem rixin ojeer k’in ja rokisaxiik ja q’eton tziij, jaari’ jun kowil chii’aaj neruuto’ ja tijol poqonaal, jaawa ri’ chaqajaa’ nto’ooni chi re rutojq’axiik ja kowil chii’aaj pa tinaamit lximuleew. Rajawaxiik ntzijoxi utz k’a chi jaawa’ b’antajiik ma kit a nya’taj chik jutiiij, rumaal chi tinaamit lximuleew nraajo’ pa jororeem nk’eje’e, nawojtaqiiij jar ab’antajiik, ja k’iyab’ajnikil qab’eyomal, k’iyatzijob’al, k’in ja nimaaneem chi re rutzijoxiik ja qanaa’ooj”

Ja kupalaj ja Q'eton Tz'ij

VI. JA JAYAQ'ETOL TZIJ K'IN JA RUNA'OJIB'AAL

Najb'eey Mokaq'etol Tziji, Yujuna'ojaq'aayiis k'in majkuneem chi riij Kajuleew:

- Q'etol Tziji K'amol B'eey: Dra. Iris Yassmin Barrios Aguilar
- Q'etol Tziji Tojq'aaneel: Patricia Isabel Bustamante García
- Q'etol Tziji Tojq'aaneel: Gervi Hionardo Sical Guerra
- Ajtz'ijb': Abogada Sonia Elizabeth Paniagua Ocampo

Sujuq'etoltziji rixiin Chituy Wachatinaamit:

- Hilda Elizabeth Pineda García
- Carmen Lucrecia Morales Ruiz
- Paula Yesenia Herrarte Chajón

Mookaaj Rujiikaal Tziji rixiin IK'R

- Paula Marcela Barrios Paiz
- Jennifer Marinez Bravo Flores
- Esteban Emanuel Celada Flores
- Enma Rubí Hernández Castro
- Norma Lissette Herrera Mijangos
- Wilson Camacho

K'ulaj sujuneelaa':

- **MOOKAAJ IXOQII' EE K'AXOONEEL RUWACH'ULEEW— IK'R—**
Kitajko'm Rujikal Tziij k'in K'amol B'eey: Paula Marcela Barrios Paiz
- **MOOKAAJ JALOK'U —CJU—**
Kitajko'm Rujikal Tziij: Demecia Yat de Xol
- **JUNAMIL MOOKAAJ IXOQII' AJ IXIMULEEW —UNAMG—**
Kitajko'm Rujikal Tziij k'in K'amol B'eey: Ada Iveth Valenzuela López

Ee Q'axal Tziij pa Rujikaliiil:

- Carolina Yaxcal
- Arturo Haroldo Chub Ical

Xelesax to wi':

Q'eton Tziij Xb'anataji Sepur Zarco. Q'eton Tziij C-01076-2012-00021 Of. 2º

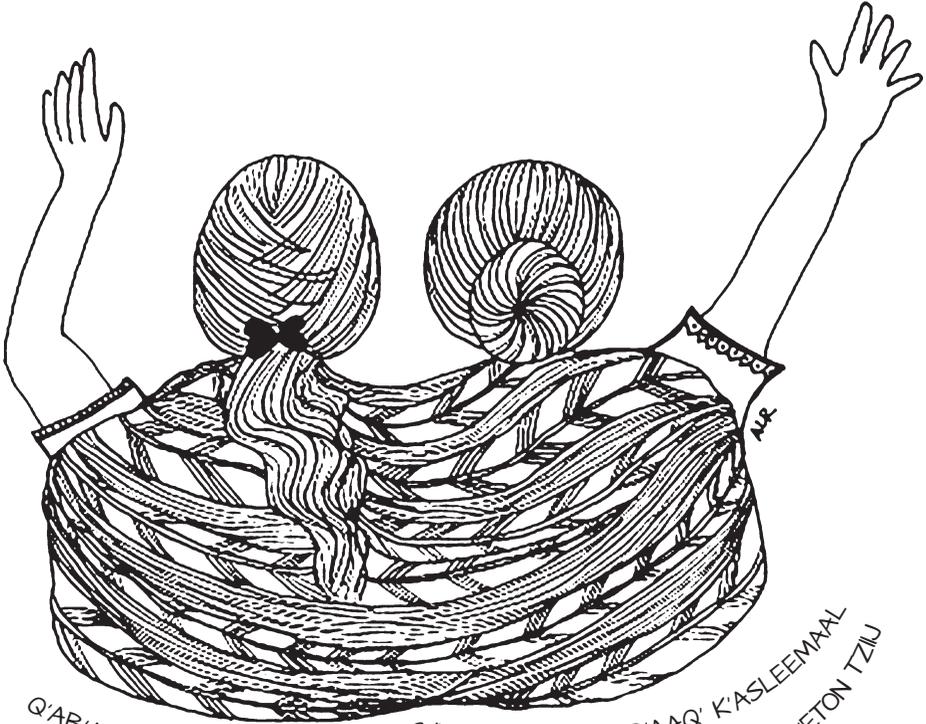
Rub'iixiik Q'alab'antajiik kixiin tijol poqonaal k'in tojq'aaneel, ja xya' chi ke ruchojq'aaq'iil k'utuuneem:

1. Margarita Chub Choc	21. Santos Be Xol
2. Manuela Bá	22. Arturo Choc Chub
3. Rosa Tiul	23. Manuel Cu
4. Candelaria Maaz	24. Vicente Choc
5. Vicenta Col Pop	25. Valeriano Caal Pop
6. Rosario Xo	26. Domingo Coc

7. Carmen Xol Ical	27. Pedro Cuc
8. María Bá Caal	28. Domingo Tzub
9. Cecilia Caal	29. Juan Maquin Caal
10. Demecia Yat	30. Mariano Caal
11. Felisa Cu	31. Manuel Ical
12. Magdalena Pop	32. Marcos Tut
13. Antonia Choc	33. Petrona Choc Cuz
14. Catarina Caal Rax	34. Mariano Mez Choc
15. Matilde Sub	35. Agustín Chen
16. Domingo Chub Pop	36. Miguel Angel Caal
17. Rogelio Guitz Cho	37. Manuel Icó
18. Mateo Rax Maquin	38. Santiago Seb Ical
19. Julia Coc de Choc	39. Domingo Cuc
20. Oscar Waldemar Sub Chub	

Nik'ooneem:

- Nik'ooneem Cholk'aswinaq Wachab'ajnikiil, Rita Laura Segato.
- Nik'ooneem Wi'axamal, Karen Denisse Peña Juárez.
- Nik'ooneem Mokachajiineel, Prudencio García y Martínez de Murguía.
- Nik'ooneem Junamil Ulaa' rixiin Nimaaneem B'antajiik rixiin Ruchojyik Kowil Chii'aaj Winaqii', Arsenio García Cores.
- Nik'ooneem Wi'atinaamitaal, Mónica Esmeralda Pinzón González.
- Nik'ooneem rixiin Ch'a'ooj Wachab'ajnikiil b'anataji chi paam ja Ch'ijch'aaq'aaq' ch'a'ooj pan Iximuleew, Paloma Soria Montañez.
- Nik'ooneem rixiin B'ajnikiil, Irma Alicia Velásquez Nimatuj.
- Nikooneem Cholk'aswinaq rixiin Tzijob'al., Mayra Nineth Barrios Torres.
- Nik'ooneem Tinamokachajiineel, Héctor Roberto Rosada Granados.
- Nik'ooneem Cholk'atz'ijb'aaneem, Juan Carlos Peláez Villalobos.
- Nik'ooneem rixiin Yakojaay Q'etol Tzii, Gabriela Mendoza Mejía.
- Nik'ooneem puwaqiiil, Rafael Eduardo Bran Paz.
- Nik'ooneem rixiin Nuk'uuneem ruk'iin Ka'yib'aliil Wachab'ajnikiil, Dosia Calderón Maydon.
- Nik'ooneem rixiin Yonaaneem k'in Chapoj Kixamal Ixoqii' pa Ch'a'ooj xokisaxi jun chapab'al pa ch'a'ooj, Marta Elena Casaus.
- Nik'ooneem **Rupamach'ijch'aaq'aaq'**, Helder Romelio Ajquiy Carrillo y Josué Benjamín López León
- Nik'ooneem achib'aliil, Klaus Wilhelm Hengstenberg Morales, Luis Renato Mauricio Figueroa y Oskar Eduardo Aragón de Paz.
- Ka'i' Nik'ooneem Cholk'aswinaq Q'etol Tziil, kiyawachamookaaj rixiin ja FAFG: Daniel Alonzo Jiménez Gaytán, Mynor Adán Silvestre Aroche, Jaime Enrique Ruiz, Juan Carlos Gatica Pérez, Renaldo Leonel Acevedo Álvarez, Jorge Luis Romero de Paz, Oscar Ariel Ixpatá.

Q'AB'AAJ KIKEMOON RUB'ATZ'III R-IXIN TIJOJ CHOJQ'AAQ' K'ASLEEMAAL
K'IN KAAMIK PA TZ'ATOJ RUPALAJ NKEEYA' RUTZIL RUUWACH JA Q'ETON TZIU
i • || JUUNAA' CHI RIJI! - ATIT MAMA' MAMA' RIXIN SEPUR ZARCO -

VII. PA JUN JUUNAA' CHIK CHI RE JA Q'ETON TZIIJ

7.1 ¿UTZ K'A MA Timestaxii: nojka'y chi qaawach

Ja toq xk'axax chi ke jar ati't mama' rixiin Sepur, tob xuub'an jun junaa' kich'akoon ja q'eton tziiij, ¿Naq ja nkaajo' ma ti mestaxi chi re ja jun Q'eton Tziiij? Je'ee' xkik'ulub'a':

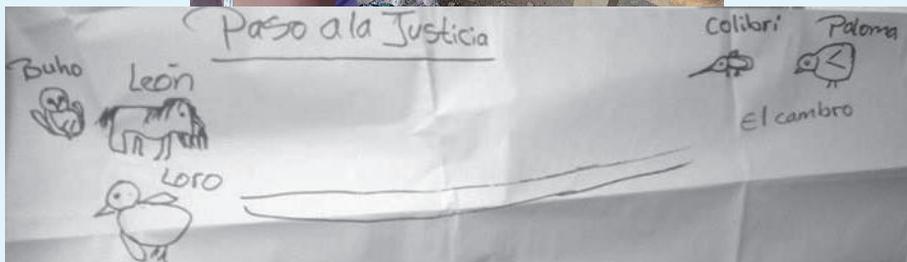
“Ma ti qaajo' nmestax ta ja qaq'axaj to. Ja Xukuleem xqamajb'ej to xuuya' qachojq'aaq' nqakanob'eej ja q'eton tzii. Xqaachap qaaq'a' xqakanob'eej qonojeel ja q'eton tziiij, rumaal chi juwi' tinaamit nopeeti wi'. Kaamiik nqayeb'eej wachiineem rixiin ja q'eton tziiij, ja pajib'aliil rixiin ja chojmiineem.”
 Ati't mama' mama' Rosa, Manuela, Candelaria y Cecilia.

Achib'al nuuk'ut ja k'amoj ri'iil, ja ruchojq'aaq' ja xukuleem k'in jar aeyeb'eeneem rixin wachiineem ja qe'ton tziiij —jaari' ja rusamajixiik ja pajib'al rixin chojmiineem— k'utuun chi paam jun kooka chee' k'in jun aranxax.

“Ma ti qaajo’o xtimestax ta ja tijoj chojq’aaq’ xqaab’an, ja b’eey xqaq’aaxaaj k’iy juunaa’... Maxko’ ruk’ayeewaal xqijli xa jani’ julee’ xkin, koj k’in k’al, rumaal chi ja xkin nuuya’ xib’en ri’iil, ja k’al k’in koj nkeek’ut jar Itzel chojq’aaq’iil, ja k’al nb’ij tzijij chi ee k’iy cha qa keeri’ xekami... xe’ok ruk’uleel rukanoxiik ja q’eton tzijij k’in nekowiini nemejol to... Xar waari’ xojkowiini xojxik’aani jani’ peepe’... keeri’ qaab’an xojok palomaax ja nb’ij tzijij jamaleem k’in ja tz’unun k’iy ruka’yib’aliil, utz k’a nuulik’ib’a’ jaari’ b’ooniil chi keewach konojeel utz k’a nk’i’si ja ch’a’ooj. Ma ti qaajo’ nmestax ta ja b’eey rixin q’etoj tzijij”

Ati’t mama’ Demecia, Rosario, Vicenta, María, Catalina

“Ja toq xqaamaj b’eenam pa mookaaj, maxko’ b’iis chi qakojol rumal xojk’eje’ kaan qaayoon k’in malka’n. Xqijli ruk’ayewaal pa qaab’eey toq xqaamaj rukanoxiik ja q’etoj tziiij. Pan ejqaal xojb’e. Pan ejqaal xqamaj eel, pa kaaka’, k’aari’ xojopooni pa jo’lajuuj ixoqii’ xqaamaj ruch’obj’iik ee chi naq taq xe’eeto’ooni chi paam ja Mokach’a’ojiineel; chi qakojol ojoj xel to wi’ kiq’ijlooxiik pa koochooch ja wi nkaajo’ nek’eje’ quk’iin. Ja toq xqachojmij qii’, xqab’iij chi nojtziijooni. Xe’ulqa’j mookaaj quk’iin ja toq xqaamaj rusamajixiik. Ja Xukuleem xojruuto’ ruk’iin ja quxlab’ixeel k’in rixiin ja qab’ajnikiil. Ja kotz’i’j xqaq’oomaaj nb’ij tziiij qak’asleemaal ja toq xqaach’ak ja q’eton tziiij. Ma na k’a maxko’ rupoqonaal xqaatij, xojyakataji k’in xojtziijooni. Ma na k’a k’iy ruk’ayewaal, ja kotz’i’j k’o ruk’asleemaal... Xqayeb’eej ja pajib’aliil rixin chojmiineem. K’in xqaq’omaj jun kemem rumaal chi k’iy ulaa’mookaaj chaqajaa’ xojkeeto’ ja toq najiini nqaatij qachojq’aaq’ ruk’iin ja q’etoj tziiij.”

Ati’t mama’ Carmen, Matilde, Felisa, Margarita

7.2 JA QAUULAAL NAJIINI NUPAAXIJI JA TZ'AJPIN CHII'AAJ

Xuub'an jun juunaa' ja q'eton tzii, ¿Naq chi piixaab' aal neeya' kan chi ke jar ak'aalaa' k'in k'ajoolaa' chi re ja xixq'a'x to wi'?

“Ojk’o waari’, xar waari’ chaqajaa’ ee k’o waawe’ ja qalk’uwaal, qiyy qaamaam k’in julee’ chik. Ojoj k’ooli xqaaya’ kan, jar ak’aalaa’ nkeetz’at awa’ ja qasaamaaj, nkisiik’iij ja xqaab’an kaan. Jaari’ EJaari’ nb’ij tzii chi ja nqaab’an, jaari’ ja nkeek’is rub’ajniik ja qalk’uwaal pan Iximuleew k’in pan ulaa’ tinaamit. Ojoj najiini nqaatij qachojq’aa’q k’in je’ee’ najiini nkeetij kichojq’aaq’ chi re ja tijob’al, rutzi keewach, kowil chii’aj. Nqaatij qachojq’aaq’ utz k’a jar ak’aalaa pan utziil ta nek’eje’ wi’. Jaari’ nqaaya’ kaan waari’. Roronojelaal ntziijb’ax kaan.”

Ati’t mama’’ Rosa, Manuela, Candelaria y Cecilia.

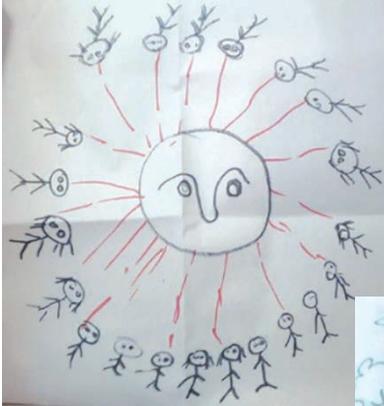

“Ja nupiixaab’ jaari’ ronojelal tijoj chojq’aaq’ xinb’an, kixiin jar ejotol to. Ma rixin ta keeyoon walk’uwaal nuumaam, kixiin konojeel, rumaal ari’ xintij to wuchojq’aaq’. Jar inin xa ninb’e xar waari’ ja ch’a’ooj xinmaj rij, ma ti k’i’si.”

Ati’t mama’ Rosa

“Nqaajo’nqaaya’ rub’iixiik chi ke ja si’j jootaay ja xb’anataji toq xqijli ja q’etoj tziij. Nqaak’ut qii’ chi jani’ ojq’iij, rumaal chi xa b’aar ta ojko wi’, ja q’iij k’o ruuch’aab’ k’in nuutzij nojelal ruwach’uleew k’in jaari’ nqaajo ojoj: chi paam ta ja q’iij, nk’amar ta keeb’ey ja si’j jootaay, nb’i’x ta chi ke ja xojq’a’x to wi’, ja xb’anataj chi qii’ ojoj. QNqaajo’ ja ruuch’aab’ q’iij nb’e’opon ta kuk’iin ja si’j jootaay, ixoqii’ k’in achi’ii’, utz k’a nkojtaqii, utz k’a ma k’o chik ta rupoqonaal chi kii’ jar ixoqii’.
Nqaajo’ nqaka’muluuj chi ma ki ta k’o chik rupoqonaal.”

Ati’t mama’ Demecia, Rosario, Vicenta, María, Catalina

“Jaa wa’ juyu’ rixin ruuwach uleew, ee jaawa’ ruuwach uleew ma tuuk’ax wi’ ja ruka’yiib’aal, ma qojkowiini nqawawaaj ja juyu’ rumaal chi nim k’in qas jab’el, k’in xa naq ta ntz’atowi, jaari’ ja nqaajo’ ojoj, xtikeetz’at, xtiqa’j ta pa keewi’ k’in xtikeyya’ ta ruuq’iij ja qiyy qaamaam roronojelaal ja xojq’a’x to wi’ k’in ja xqach’a’ojij.”

Ati’t mama’ mama’ Demecia, Rosario, Vicenta, María, Catalina

7.3 “Nqaajo’ ja jun piixaab’ ri’ nuuk’am eel ta qaab’ii’ ”

“Ma tinwaajo’ xtika’mulux chik ta ja chapoj ruxamal ixoq pa ch’a’ooj, jaari’ pixab’aaneem nwaajo’ nya’ kan chi ke ja wiyy nuumaam.”

Ati’t mama’ Matilde

“Ma tinwaajo’ nka’mulux chik ta ja ch’a’ooj, ma ti nwaajo’ nkeetij chik ta poqonaal ja wiyy nuumaam. Nwaajo’ nya’ kaan ja Naa’ooj Cholon K’asleemaal. Ja q’iij xkinkami, nqaajo’ ja qiyy qaamaam xtikojtaqij ta ja qacholon k’asleemaal.”

Ati’t mama’ Margarita

“YMa ti qaajo’ nkeetij chik ta rupoqonaal ja qiyy qaamaam; ja q’iij xkinkami, jaawa’ ntz’ijb’ax kaan k’in ma ti chujpi ja piixaab’ nqaaya’ kaan.”

Ati’t mama’ Carmen

“Jar inin ma ti nwaajo’ nka’mulux ta ja chapoj xamal pa ch’a’ooj. Nwaajo’ jaari’ ntz’ijb’aj kaan. Ja toq xqaach’ak ja q’eton tziiij, xqapaaxiiij ja tz’ajpin chi’aaj k’in xib’en rii’iil. Najb’eey maxko’ b’iis... Chi ja qiyy qaamaam xtikeyya’ ta ruuq’iij ja xqaq’axaj to. Nwaajo’ chi ja qiyy qaamaam xtikeyya’ ruchojq’aaq’ ja rupoqonaal xqaq’axaj to. Ixix jar ix qiyy qaamaam nixkowiini nesiik’iij ja cholon qak’asleemaal.”

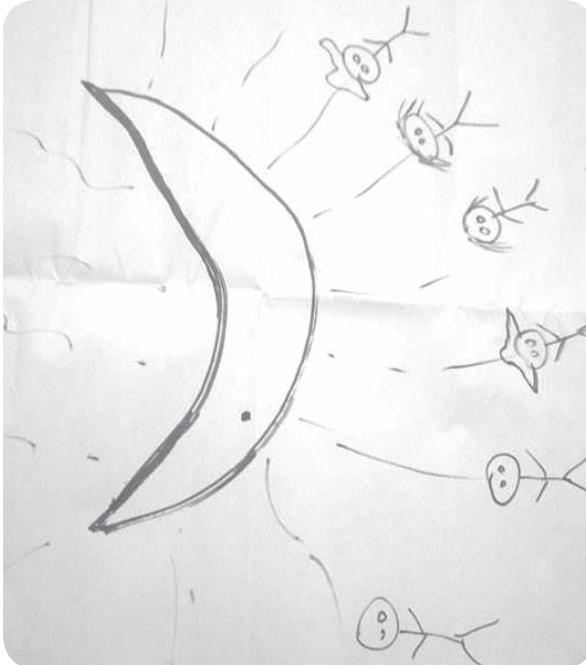
Ati’t mama’ Feliza

“Inin, injun ixoq maalka’n, ja toq xb’ajni ja ch’a’ooj, chapoj xamal pa ch’a’ooj, xinkoch’ q’aq’anik nuupaam, chaqi’j chi’ pa juyu, ma tinwaajo’ chik xtika’mulux ta ja rupoqonaal xb’anataj pa ch’a’ooj; ronojelaal ja xqab’iij qatzij tziiij, keeri’ xb’anataji k’in jaari’ xqaq’axaj to ruk’in qaxamaliil.”

Ati’t mama’ Antonia

“Nulqa’j chi qe jani’ xqamajb’ej eel ja rub’eeyaal q’etoj tziiij, xqaach’ob’ nqaak’am eel ruub’eey ja q’etoj tziiij; nqaajo’ nqaaya’ kan jun na’tab’aliil chi ke qiiij qaamaam, k’in ma ki ta xtika’mulux kamik rixin ch’a’ooj. Jaari’ ja nqaajo’ nkojtaqiiij ta jar k’aalaa’. Qas ki’iil ja nq’axax chik pa julee’ tzijob’al, nq’axaxi utz k’a jar iyaaj maamaaj nkojtaqiiij ja xb’anataj to chi qe. Xqaq’omaj jun iik’ rumaal chi nuuya’ ruuch’aab’ chaaq’a’, k’in xa b’aar ta nij k’o wi’ ja iik’ k’in nij k’o wi’ ronojelaal ruuwach uleew; ja tzijb’aliil jaari’ si’j jotaay, iyaaj maamaaj, alk’uwalaxeelaa’, chi rijj ja iik’.”

Ati’t mama’ Carmen, Matilde, Felisa, Antonia,

Ministerio de
Educación

